

MAX ДИУГ

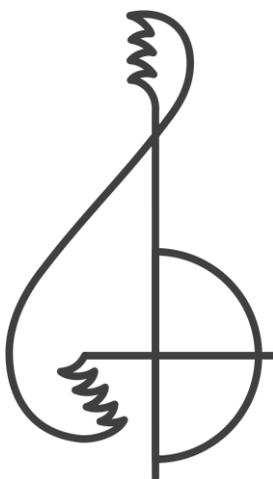
2018 4

“

Де знагимæ фембæлын дæ макуы
'рфæндæд, фæлæ иугæр йемæ куы
фембæлай, уæд та у хиуылхæцгæ,
фæразон, ныфсхаст.

Сахих аль-Бухари

”

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ

Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСПАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2018

МАХ

4

2018

ДУГ

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2018

НОМЫРЫ ИС:**ГУЫРДЗЫБЕТЫ БЛАСКА: 150 АЗЫ**

Фыццаг дыгурон фыссæг, æхсарджын хæстон	7
<i>ТЛАТТАТЫ Бексолтан. Æлгъыст бинойнаг. Уацау</i>	14
<i>КЪАДЗАТЫ Станислав. Урс азæлд. Æмдзæвгæтæ</i>	65

ХÆБЛИАТЫ САФАР: 85 АЗЫ

<i>ХÆБЛИАТЫ Сафар. Радзырд, Новеллетæ</i>	75
<i>БИАЗЫРТЫ Кромвел. Хæрзаудæг. Æмдзæвгæтæ</i>	86

КАМПАНЕЛЛÆ: 450 АЗЫ

<i>Томмазо КАМПАНЕЛЛÆ. Æмдзæвгæтæ, хъуыдытæ</i>	91
---	----

АИВАД, КУЛЬТУРÆ

<i>ХЕТÆГГАТЫ Оксанæ. Йæ конд сахæтты – нæ адæмы истори</i>	95
--	----

МАХ ДУДЖЫ РАВДЫСТ**ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ**

<i>Тамара ТАУТИЕВА. Заложник времени</i>	114
<i>Юз АЛЕШКОВСКИЙ. Песня о Сталине</i>	123

АРВИСТОН**УÆЛÆМХАСÆН**

<i>В. И. АБАЕВ. Об аланском субстрате в балкаро-карачаевском языке</i>	135
--	-----

Хæрзгæнæг хорз нæ ары.
Хорз кæн æмæ фыд арай.
Хорз ма ракæ ‘мæ фыд ма ссарай.
Хæрзгæнæг хорз кæм ссардта, уыр-
дæм мæ фæкæн.
Хæрзгæнæджы арты – доны къус.
Нæ йæ хæрзгæнæджы зоны, нæ йæ
фыдгæнæджы.
Уый йæ фыдгæнæджы дæр нæ зо-
ны æмæ йæ хæрзгæнæджы дæр.
Хæрзгæнæджы хæрзтæ дон ласы.
Хæрзгæнæджы хæрзтæ – фаджысы
рагъмæ.
Хæрзгæнæджы хæрзтæ – хиды
бынты.
Хорздзинад сырдаей дæр нæ рох
кæны.
Æвзæрæн бирæ хæрзтæ фæу: иу
хатт ын ма фæу, æмæ де ‘гас
хæрзтæ дæр фесæфдзысты.

Ирон æмбисæндтæ

ГУЫРДЗЫБЕТЫ БЛАСКА: 150 АЗЫ

ФЫЦЦАГ ДЫГУРОН ФЫССАЁГ, ÆХСАРДЖЫН ХÆСТОН

Ирыстонны фысджытæ Фыдыбæстæйы Стыр хæсты хъæбатырæй тох кодтой. Уый зындгонд хабар у. Фæлæ уыцы традици, ома сæрбахъуыды рæстæджы нæ литератортæ фæдисы раззæгтимæ кæй уыдысты, уый раджы фæзынди. Канд литературæйы нæ, фæлæ хæстон хъуыддаджы дæр йæхи лæгау-лæгæй равдыста Хъаныхъуаты Инал: уыди поручик, архайдта Донайы хæсты (1877–1878), фæстæдæр службæ кодта Дард Хурыскæсæны.

Уæдæ чи нæ фехъуыста Гуырдызеты Бласкайы кой! Уый бындур æрæвардта дыгурон литературон традицийæн. Йæ уацмыстæ рагæй сты скъолаты программæты, хъомыл сыл кодтой нæ фæсивæды бирæ фæлтæртæ. 1904 азы поэт æмæ афицер Гуырдызеты Бласка барвæндæй ацыд Японы хæстмæ æмæ знаджы фидæрттæм бырсгæйæ фæмард хъæбатырæй. Йæ хæстон æмбал Н. Баратов афтæ фыста газет «Терские ведомости»-йы (1906, № 156): «Власий Иванович погиб в ту самую минуту, когда после решительной подготовки позиции огнем, он, указав казакам (2-ой сотни) окоп, на который следовало устремиться, воодушевил решимостью взять его приступом, сказав: «Ну, братцы, смотрите! Я вскочу и брошусь первым, а вы уж за мной!»

Через минуту действительно В. И., являя пример беззаветной отваги, вскакивает, бросается вперед и увлекает за собой не только наших казаков, но и смешавшихся с ними в цепи драгун и охотников-стрелков. И вот в ту самую минуту, когда победа так близка уже, всего в несколько десятков шагов от японского окопа, подобно Слепцову, – ты пал, сраженный пулею в живот, дорогой и славный наш товарищ».

Бласкайы мард сластой Ирыстонмæ æмæ йæ кадимæ баныгæдтой йæ райгуыраен Мусыхъæуы уæлмæрдты.

Поэтæн баззæди æнахъом лæппу æмæ чызг. Лæппу Сослан (Коля дæр æй хуыдтой) амарди ивгъуыд æнусы дыууынаем азты. Чызг Саусатæг (Сатæг) чындзы ацыди Саламтæм. Йæ сæрыхицау Никъала æнаххосæй æфхæрд байæфта æртынæм азты – адæмы знаджы номимæ бирæ рæстæг фæрахау-бахæу кодта Сыбыры ахæстæтты æмæ лагерьты. Саусатæг йæ царды фæстаг азты царди Дзæуджыхъæуы Коцойты Арсены уынджы фынддæсæм хæдзары йæ фырт Сергеимæ. Цардæй ахицæн 1980 азы. Уыди сыгъдæгзæрдæ, хæдæфсарм сылгоймаг. Сæ бинонты архивы баззад, нæ номдзыд ахуыргонд Абайты Вассо йæм цы фыстæг сæрвыста, уый. Вассойы фыстæг æмæ иннæ æрмæг нæм зæрдæхæларæй радта Саусатæджы чындз, Саламты Сергейы бинойнаг (Сергей дæр æгас нал у – рухсаг уæд) Светланæ, æмæ йын бузныг зæгъæм.

Æппæты разæй Бласкайы чызг Саусатæг. 2-аг рæнхъы галиуырдыгæй дыккаг – Бласкайы бинойнаг Надя. 3-аг рæнхъы галиуырдыгæй дыккаг – Майрæнсау, æртыккаг – Бласкайы мад.

Гуырдыбеты Бласкайы фыд Майрәнсау
æмæ Бласкайы хистæр
æфсымæр Аслæнгери.

Бласка – дзидзидай саби.

*Бласкайы бинойнаг
Надя. Нæлгоймаг чи у,
уйй бæрæг нæу.*

*Галиуырдыгæй Блас-
кайы бинойнаг Надя. Къам
ист у Бласкайы марды
уæлхъус
1905 азы июны.*

Бласкайы фыд Майрæн-
сауы сурæт. Нывгæнæг
Зайцевы конд.

Бласкайы чызг Саусатæг.

14/IV-68

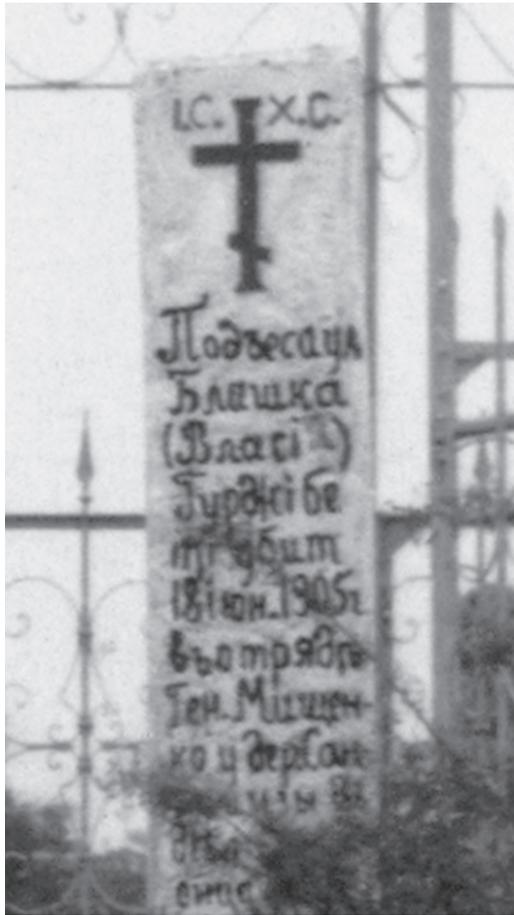
Глубокоуважаемая Саган!

Сердечно спасибо за Ваши любезные письма и газетные вырезки с мажорианками, посвященными особенно со дня рождения Вашего замечательного сына. Я всегда высоко ценил Гошику как поэта и человека. Язык его произведений великолепен, и я постоянно обращаюсь к его произведениям в своей научной работе по осетинскому языку.

Сожалею, что я не могу принять участие в юбилейных торжествах. Но ведь он не из тех людей, о которых Осетия должна веномнать только в юбилейные даты.

С благодарностью
и искренним уважением

Ваш В. Абаев

*Бласкайы ингән йә райгуырән
Мусыхъауы уәлмәрды.*

ÆЛГЪЫСТ БИНОЙНАГ

Уацау

I

Хъ

ызылбег йæ кусæн дарæстæ йæ уæлæйæ тагъд-тагъд фелвæста, скъаппы бинаг къуымæ сæ тымбылтæй базыввытт ласта. Балæууыд хъарм цыхцырæджы бынмæ. Сапондон лæсæнтæй згъоры буарыл. Бæзджын сау сæрыхъуынтæ дæрзæг къухты бын лывдзæг кæрдæгау сыздыхтытæ, схæццæмæццæтæ сты. Фæстагмæ сæ дон, сæрвасæнæй фасæгау æрлæгъзытæ, æртæнæг кодта фæтæн ныхыл.

– Раст цыма мæ буар æлдыгъы æвæрд уыд, ме уæхсчытыл цъити-хох æнцад. Ныр мын цас фенцондæр! Буар сулæфыд, уæнгтæ фæрогдæр сты.

Ноджы ма абон сæ заводы рацарæзты егъау куыстæн йæ кæрон балхынцъ.

Фæстаг дæс боны Хъызылбег цехты хицæуттимæ заводæй нæ рахызт. Æхсæв, бон нæ хынцтой, афтæмæй архайдтой завод æмгъуыдæй раздæр скусын кæныныл. Цæмæй адæм æгуыстæй мауал бадой. Æмæ кусджыты цинæн кæрон нал уыд. Нал ауæрстой арфæйы ныхæстыл сæ разамындæн.

Хъызылбег бирæ фæтох кодта директор Ботасимæ, завод ногæй рацаразыныл, фæлæ уый, оцани бæхау, йæ къæхтæ ныб-быцæу кодта, къæрттæй дзы цъула нæ хауд.

Рацарэзты кой йын чи скодтаид, уымэй йæ мæрдты удхæссæг уыдта. Æвæццæгæн, æгæр фæзæронд, йæ хъару фыццаджы хуызæн нал у, зивæджы къæйдур ыл йæ уæз æруагъта. Йæ ныфс ницæмæуал хæссы. Афтæ йæм касы, цыма директоры къæлæтджынмæ æндадзæнæй æндæгъд æрцыд. Йæ бынат куы суæгъд кæна, уæд завод бабын уыдзæн æнæ Ботас...

– Нæ куыстуат базæронд, хорз адæм! Йæ кусæнгæртæ йын ногæй райвын хъæуы. Уæд цехты нымæц дæр фæфылдæр уыдзæн, æмæ фылдæр адæмæн фæзындзæн куысты бынаттæ. Знон куыд куыстам, абон афтæ кусæн нал и. Мæй æрхæц-схæц змæлд фæкæнæм, æртæ мæйы та – бадгæ. Уый куыст у? Уый куыст нæу. Уымэй мах нæхи сайæм. Иу хатт ма уын зæгъын мæ фæндон. Иу афæдзы æмгъуыдмæ бауромæм завод Æмæ йæ афтæ саразæм, цæмæй райсом нæ – иннæбон дæр куыд бæзза, – дзырдта фидарæй Хъызылбег сæ иумæйаг æмбырды. Ботас йæ бынатай схъиуæгау фæкодта:

– Уыдон иууылдæр сты митын мæсгуытæ, Хъызылбег! Уыцы фæндтæ баххæст кæнынæн хъæуы милуантæ. Кæм дын ис, кæм, уыйбæрц æхца? Стæй афæдзы дæргъы адæм куыд баддзысты æгуыстæй? Цæмæйты цæрдзысты? Адæмыл дæр хъуыды хъæуы, – дзырдта Ботас.

Æмбырд дыууæ дихы фæцис. Иутæ Ботасимæ сты разы, иннæтæ – Хъызылбегимæ. Бирæ дзолгъо-молгъойы фæстæ та Хъызылбег сыстад.

– Æнцæд куы бадæм, Ботас, уæд нын ардæм ничи ницы æрбахæсдзæн. Республикæйы бастдзинæдтæй фæсарæнтимæ спайда хъæуы. Æнцæд доныл хъуына хæцы. Нæхи фылдæр змæлын хъæуы. Кабинетæй телефонæй дзургæйæ ницы саразæн ис. Цæуын хъæуы, домын, хатдзæгтæ кæнын, фæлварын. Куыстæн йæ райдайæн сындз, йæ кæрон – сой, фæзæгъынц.

Адæмæй нæ чи хъæуа, уыдон ныууаддздыстæм æххæст мыздыл, иннæты æмбис мыздыл ауаддздыстæм сæ хæдзæрттæм. Ног завод кусын куы райдайа, уæд фыццаг аз суæгъд уыдзыстæм нæ хæстæй. Кусæг къухтæ нæ бахъæудзæн дыууæ хатты фылдæр. Уый чысыл æххуыс нæ уыдзæн абоны æгуыст адæмæн.

Æмбырды фылдæр хай ныр разы кæнын байдыдтой Хъызылбеджы фæндоныл. Ботас бамбæрста, хъуыддаг кæцырдæм фæтæрк кодта, уый. Йæ дзыхæй ныхас нал схæуд. Йе схъæл рихитæ цæф бæлоны базыртау сæхи æруагътой. Пецы фарсмæ,

кæрцыл хуыссæг гæдыау, цыдæртæ йæхицæн хъуыр-хъуыр кæны: «Æвæццæгæн сæм афтæ кæсы, æмæ Ботас базæронд, кусынхъом нал у. Кæд сæ искæй мæ бынат хъæуы? О, фæлæ æз дæр мæ хæдзары æнцæд куыд сбадон? Уыйбæрц фæкус, фæфыдæбон кæн æмæ ныр дæ фæллæйттæ уырытæ æмæ мыстыты амæддаг бакæн! Гал бастыгъд æмæ кард къæдзилыл асаст. Мæ царды хуыздæр бонтæ, бæллицæг азтæ ацы заводæн балæвар кодтон. Мæ куысты разæй хæдзар никуы загътон. Куыдзы зæронд дзы куы бадæн, уæд æй æз нæ зонын, аразын дзы цы хъæуы æмæ цы нæ хъæуы, уый?! Кусы уал сабыргай æмæ кусæд, кæдмæ йæ бон уа, уæдмæ...»

Уалынджы Ботас æмæ Хъызылбегмæ фæсидтысты уæлдæр хицауадмæ. Ботасæн йæ бирæ азты фæллойæн бузныг загътой æмæ йæ бынатæй суæгъд кодтой. Заводы директоры æмæ сæйраг инженеры хæстæ уал сæвардтой Хъызылбеджы уæхсчытыл. Уæдæй абонмæ Хъызылбег æнцæд не ‘рбадт. Ныр сæххæст йæ бæллицæ. Йæ бон у алы кусæджы цæстытæм дæр комкоммæ кæсын, сæрыстырæй цæуын.

Хъызылбег рахызт заводы кæртæй. Исдуг джихæй аздад.

– Ацы уынг цыма уæрæхдæр, райдзастдæр фæци! А-а-а! Кæсма! Уый, фæндаджы фæрсты цы къутарты рæнхъытæ фæцыд бæрзонд, уыдон хæсгардæй сæгъæлвыд скодтой æмæ уымæн.

Хъызылбег уарзы фистæгæй цæуын. Цæуы сабыргай ныллæг æвард хæдзæртты рæбынты, асфальтæй æмбæрзт нарæг къæхвæндагыл. Йæ бинонтæ йæ зæрдæйæ нæ хицæн кæнынц. Æнæхуыссæг, куыствæллад æхсæвты-иу ын кæд чысыл бантыст æррæдзæ-мæдзæ кæнын, уæддæр-иу йæ бинонтæ уадысты йæ цæстытыл. Цалдæр хатты алы рæстæджыты дзырдта телефонæй хæдзармæ, фæлæ хæтæл сисæг нæ уыд. Зæрдæ ‘хсайдта, фæлæ йын куыстæй рауайыны хъомыс нæ уыд. Йæ чызджыты хуыз цæстытыл уайы. Мидбылты бахудт, цæсгом ныррухс.

– Кæдæй сын нал æркастæн сæ боныгтæм! Кæстæр, Нена, зæрдæхсаинаг нæу, хорз ахуыр кæны, фæлæ Замира... Цæмæндæр йæ зæрдæ нæ дæтты ахуырмæ.

Æрбахæццæ раджы арæзт уæладзыг хæдзæрттæм. Йæ цæст сын хæссы сæ фисынтыл.

– Куыд рæсугъд, куыд аив сты! Иу дзы иннæйы хуызæн нæу. Цæст сæм кæсынæй не ‘фсæды, зæрдæ сæ рухс кæны. Уæды фых дуран дзы æмбал нæй. Дойнаг дурау хъæбæр. Æнусты дæргты

сыл уары дон, ласэнтæ съл кæны, сæ фæрстæ сын дымгæ хойы, уæддæр сæ къæртт нæ хауы, не згъæлынц. Айнаг хæхтау лæууынц фидарæй.

Ахæм хъуыдытимæ бахæццæ стыр уынгмæ. Уынджы цырагътæ ссыгъдысты, срухс. Хурныгуылды фæстæ боны тæвд фæсаст. Хæххон рог дымгæ ратындзыдта Дайраны комыл. Бæрзонд къæдзæхты дæрзæг фæрстыл йæхи хойгæ, сынздджын кæркми-сынздæг бæлæстыл ныффæскъау, уæддæр, æхситтæй заргæ, йæ разæй скуынаг кодта боны хъарм. Дыгоппон урссæр Хъазбеджы хох хæхты æхсæнæй бæрзонд скаст. Сæрыстырæй фæлгæсы хъæутыл, горæттыл, уæрæх хорджын быдыртыл, дидинагджын астымтыл. Мæйы рухсмæ афтæ æрхæстæг, афтæ æввахс æриста йæхи, æмæ йæм адæймаг куы сæвнала, уæд йе 'нгуылдз йæ цъуппыл фендзæвдзæн. Изæры сатæджы адæм сулæфыдысты. Карчы цъиутæ нартхоры ссады змæстыл куыд амбырд вæййынц, афтæ къордтæ-къордтæй бадынц бæрзонд пæлæхсар, сыфтæрджын сусхъæд бæлæсты бын даргъ бандæттыл. Иутæй хъуысы хъæлдзæг ныхас, иннæтæ цæуылдæр зæрдиагæй худынц.

Хъызылбег сабыргай ссæуы уынджы иувæрсты. Сæ худынмæ уый дæр йæ мидбылты бахудт.

– Кæдæй нал абадтæн бульвары. Куыд тынг уарзтон хъусын хистæргы рагон таурагътæм.

Хъызылбег фæтагъддæр кодта йæ цыд. Æрдæг арæзт хæдзары фæрсты, фых дуры сæстытыл комкоммæ æрбахызт кæртмæ. Кæрты бæлæсты бын даргъ бандæттыл йæ цæст ахаста.

– Нæ хæдзары цæрджытæ та сæхи телевизортыл ныццавтой. Изæрыгæтты сæ кæрты абадынмæ дæр нал æвдæлы.

Кæрты цырагътæ нæма ссыгъдысты. Хæдзармæ бацæуæн талынг. Сæ фатеры рудзгуытæм хæрдмæ скаст.

– Ацы хатт мæм Нена балкъонæй нæ тилы йæ къух. Рухс дæр сæ нæ кæлы.

Асинты бын йæ цæст æрхæцыд дыууæ адæймаджы æндæргтыл, сæ цæсгæмттæ кæрæдзиуыл æндагъдæй. Хъызылбег сæ иувæрсты бахызт.

– Æндæр, хуыздæр бынат не ссардтой сæ уарзондзинадæн? Асинтыл чысыл суад. Фæлæууыд.

– Йæ худ... Урс тинтычъи худ? Тæуырзæты худы хуызæн... – Фæстæмæ фездæхт. Дыууæ къæхдзæфы æркодта асинтыл, стæй æваст фæлæууыд. – Нæ, нæ! Уымæн уæвæн нæй. Худ... Сылгой-

мæгты худтæ иууылдæр æмхуызон сты. Аив нæ уыздæн дыккаг хатт сæ цурты ахизын. О, фæлæ Тæуырзæт... Йæ бинойнат! Нæ! Уымæн гæнæн нæй! Уæд арв аскъуыд, æмæ йыл Хуыцау йæ бæллæхтæ уырдыгæй згъалы. Йæ хур ыл баталынг! Дуне къæссавæлдæхт фæцис! Æрцыд адæмы бынсæфт.

Зæрдæ риуы гæккуырийы тæлфт скодта. Хъустыл уайыңц Тæуырзæты ныхæстæ:

– Сывæллæтты бын фæуон? Æрмæстдæр хæдзары бадон сывæллонгæс, уый дæ фæнды? Нæ уыздæни уый! Мæн нал хъæуы сывæллон! Мæ удæгасæй уый боны рухс нæ фендзæн! Мæн дæр царын фæнды, царын! Мæ гуыры конд нæ халын! Мæн фæнды, уынджы цæугæйæ, цæмай лæппутæ мæ фæдыл дзагъырай кæсой, сæ цæстытæй мæ ныхъуырой! Уый уыздæн дæуæн дæр кад!

Хъызылбеджы уæнгтæ арызгъæлдысты. Зæрдæйы гуыпп-гуыпп ивылд доны дурты гыбар-гыбурау риуæй æддæмæ рæдувы. Кæрты цырæгтæ ссыгъдысты. Дуары сæрмæ чысыл рудзынджы цæстæй гæзæмæ рухс æрбакалд асинты бынмæ. Ныр алцыдæр раиртасæн ис. Хъызылбег тагъд-тагъд асинтыл æруад. Тæуырзæты куы ауыдта, уæд фæсæццæ. Йæ мидбынаты цæвддурау асалд. Тæуырзæт, Хъызылбеджы ауынгæйæ, феуæгъд кодта йæ былтæ. Лæппу, æнæрагъхъæд цæджындзау, лæугæйæ аздад. Хъызылбеджы цæсгоммы хуыз цалдæр хатты аивта. Йæ буар æмхуызонæй йæхимидæг рызт. Йæхи бауромын нал бацис йæ бон. Дзæккору хуызæн дынджыр уæззау къух аирвæзт. Тæуырзæт, суджы схъисау, дуарыл атахт. Кæрты дæлгоммæ йæ фазыл абырыд. Лæппуйы æфцæггот Хъызылбег галиу къухæй ацахста. Рахиз къухы тыхджын цæфæй раззаг дæндæгтæ æвзагыл аздадысты. Кæртмæ йæ йæ фаздзармæй раласта. Тæуырзæт лæппуйы цæсгом тугамæстæй куы федта, уæд йæ дзыхыдзаг ныхъхъæр ласта:

– Фæдис! Фæдис! Амардта йæ!

Чидæртæ йæ хъæрмæ разгъордтой. Лæппу Хъызылбеджы аркъау къухтæй куы феуæгъд, уæд бæлæсты аууæтты алыгъд. Хъызылбеджы цæсгом цикъæйау ныффæлурс. Йæ буар æмхуызонæй тæфсæг низæй ризæгау кæны, фыр мæстæй, фыр худинагæй. Адæм, цы ‘рцыд, уымæн ницы бамбæрстой. Кæрæдзима фæрсæджы каст кæныңц. Сæ хистæр Адылджери исдуг æдзынæг фæкаст Тæуырзæтмæ, стæй Хъызылбегмæ хæстæг бацыд.

– Хъызылбег, мæ хур! Мах æхсæн бирæ азты царыс. Зонæм

дæ уæздан, æгъдауджын лæгæй. Дæ зонд нын фæзминаг у алы хъуыддаджы дæр. Уæд куыд батасыд дæ къух сылгоймагмæ сисын?!

Хъызылбег азымджын сабийы лæуд кæны йæ разы. Цæсты-сыгтæ фырмæстæй, фырафсæрмай тæдзынджыты донау рус-тыл згъалынц. Къухты хæцъилæй сæ ныссæрфта, чысыл йæхимæ æрцыд.

– Бахатыр кæн, Адылджери. Бахатыр кæнут, мæ хорз сыхæгтæ. Æз нозтджын нæ дæн. Суанг ма доны хъæстæ дæр нæ фæдæн. Цы нæлгоймаг систайд йæ къух йæ сылгоймагмæ, уымæй мæ удхæсæг уыдтон. Йæ къух æм сита, афтæмæй ма йемæ чи цард, ууыл та худгæ кодтон. Ныр сæ дыууæ дæр мæхи сæр бай-йæфта. Барстон ын. Уарзтон æй æмæ йын барстон, цоты сæр хъуыды кæнгæйæ. Æнхъæл уыдтæн, æмæ иу бон йæхи æрæмбардзæн...

Адæм лæууынц æгуыппæгæй. Иу адæймаг дæр Тæуырзæтмæ æввахс нæ бацыд. Æрмæст æм Хъызылбег баздæхт:

– Дæ зæрдæйы монцтæ хынцгæйæ мын мæ цард, мæ бинонты цард фехæлдтай, Тæуырзæт. Мах бæсты дын Хуыцау тæрхон-гæнæг фæуæд.

Бирæ азты дæргъы сæрыстырæй цы фæндагыл тырныдта йæ хæдзармæ, ныр уыцы фæндагыл фæстæмæ аздæхт картæй, уæн-тæхыл, сæргуыбыр, зæрдæрыстæй.

Адылджери бирæ фæкаст Хъызылбеджы фæстæ:

– Æнхъæл нæ дæн, æмæ æз цы Хъызылбеджы зонын, уый æнæ исты стыр аххосæй сылгоймагмæ йæ къух сиса.

Хъызылбег цæуы уæззаугай, цыма йæ уæхсчытыл Хъæриуы хох æрæнцæд, йæ уæрджытæн фæтасынæй тæрсы. Цæуы талынг уынгты, йæ развæндаг нæ хатгæйæ. Сæры æвзæрынц алыхуызон хъуыдытæ:

– Цы цæсгомæй ма цæудзынæн адæмы æхсæнмæ... – Æнæ къабаз акъаци бæласы бын æрлæууыд. Йæхи йыл фæдзæхсы, хæрдмæ йæм скаст. Дыууæ къухæй дæрзæг бæласы цонгыл фи-дар æрхæцыд, нозтджын лæгау ыл йæ ных банцой кодта.

– Уари топдзæфæй йæ базыртæ дæлæмæ куына ‘руадзы, уыцы пакайæ сæ куы ‘рхæссы зæхмæ. Æз та адæймаг куы дæн! Нæлгой-маджы ном куы хæссын. – Æваст йæ къухтæ бæласæй ратыдта, сæр нынкъуыста. Уыцы уавæры йæ чи фенид, уый йæ фæхонид сау быны расыг.

Цот... Сæ цардвæндагыл сæ сæ къæхтыл фидар слæууын кæнын йæ хæс куы у. О, фæлæ йæ йæ бинойнаг йæ къæхты бын хус сыфтæрау фаджысдоны куы сæвдылдта. Цавæр зæрдæимæ ма бахиза уыцы хæдзармæ? Нæ! Йæхи йæ айсын хъæуы Ирыстонæй. Цалынмæ йæ худинаджы гакк адæмæй ферох уа, йæ зæрдæйы уазал дур батайа, йæ уæхсчытæй уыцы уæззау уаргъ феуæгъд уа, уæдмæ. Æндæр гæнæн ын нæй. Æрбахызт стыр уынгмæ. Адæм фæгæзæмæ сты. Искуы иу цæуæг дзы фæзыны, уый дæр, хæдзармæ чи тагъд кæны, ахæм. Зонгæ адæймагыл фембæлыны тæссæй йæхи фæсвæд уынгмæ айста. Ничи йæ фæхатдзæн, стай ауылты цæугæйæ тагъддæр ныххæццæ уыдзæн заводмæ. Афтæ йæм кæсы, цыма йын йæ хабар Ирыстоны æппæт адæм дæр зонынц, æмæ йæм тæссармæ кæсдзысты, сæхимидæг ыл худдзысты. Уыцы хъуыдытимæ заводмæ бахизæн чысыл дуары раз æрлæууыд. Дуары дзæнгæрæг нæма фелхъывта, афтæ йæ æхсæвгæс Елдзарыхъо гудзигæнæн хуынкъæй ауыдта. Раст æм цыма хур æрбакæст, афтæ æхсызгон ын уыд Хъызылбеджы фенд. Дуар ын фегом кодта, сывæллонау йе ‘фцæджы ныттыхст, фырцинæй йæ зæрдæ суынгæг, йæ цæстытæ бадон сты.

– Хъызылбег, бузныг дын зæгъын фыццаджы дæр мæхи номæй, дыккаджы та заводы иууыл кусджыты номæй куы зæгъон, уæддæр нæ фæрæдидзынæн. Абон, ды нæ адæмæн цы ‘хсызгондзинад сарæзтай, ахæм æхсызгон цард фæкæн сæдæ азы дæ бинонтимæ, дæ къабæзтимæ. Завод бынтондæр аивта. Раздæр-иу, цехмæ бацæугæйæ, дыууæ адæймаджы кæрæдзи ныхас нæ хъуыстой тæрхыты гыбар-гыбурæй. Ныр цехы иу кæрон дыууæ адæймаджы сусæгæй куы ныхас кæной, уæд сæ иннæ кæрон хъусдзысты. Хуыцау дын дæ зонд, дæ хъару фылдæр кæнæд, тыхджындæр.

– Бузныг, Елдзарыхъо! Уым канд мæ фæллоу нæй. Мемæ куыстой цехты хицæуттæ, бирæ дæсны лæгтæ.

– Уыдоны дæр зонæм. Уыдонæн дæр стыр бузныг, фæлæ сæ раздæуæг ды уыдтæ.

Хъызылбег бахызт йæ кусæн уатмæ. Рухс ссыгъта, йæ цæст ахаста аив æфснайд уатыл. Сабыргай бацыд диванмæ, уæззау æруагъта йæхи. Зæрдæ риуы дойнаг дурау ныхъхъæбæр. Ныфысы цъыртт æм ничердыгæй кæлы. Никай уынын æм цæуы...

Тæуырзæтæн йæ зæрдæйы бынмæ цы гуырæз сæвзæрд, уый фестырдæр. Ныр уый дæр уаты иунæгæй бады, хъуыдытæ кæны.

– Цæмæн ма ма хъæуы сывæллон? Ма къухтæ, ма къæхтæй баст æрцæудзынæн хæдзарыл. Сывæллонгæсæй, хæцъил-тæхсæгæй дзы баззайдзынæн. Нал мын ауайыны фадат уыдзæн, нал ма зонгæтимæ фембæлæн! Сырддонцъиу къуыртты бадгæйæ ахстонæй куыд кæсы, афтæ æз дæр ма былыцъæрттæ хæргæ рудзынгæй кæсдзынæн адæммæ. Нæ, Хъызылбег! Уымæн уæвæн нæй! Цалынмæ ма ницымбаргæ гуырдз у, уæдмæ дзы хъуамæ фервæзон.

Тæуырзæт цыдæр хостæ банызта æмæ малыныл ныллæуыд. Дохтыртæ йæ акъæртт кодтой, йæ сывæллон фервæзт. Тæуырзæт куы бамбæрста, сывæллон нæ амард, уый, уæд арæндонæй ралыгъд.

II

Хъызылбеджы ацыды фæстæ хæдзар ныззаууат. Замираæ ныуагъта скъола. Кæм вæййы? Цы кæнæг у? Цæмæй цæры? Ничи йын ницы зоны. Нена йын фæзылд йе ‘мбæлттыл. Фæфарста сæ, фæлæ йын уыдон дæр ницы зонынц. Нена куыройы гæркъæрагæй уæлдай нæ уыд дзурынмæ æмæ худынмæ.

Йæ худынмæ-иу Хъызылбег дæр хорз фæхудти. Ныр йæ чысыл риуы мæйдæр æхсæв æрæнцæд. Ныхъхъуыста йе ‘рыгон зæрдæмæ. Нал æй хуры тынтæ тавынц, нал йæ мидбылты бахуды. Йе ‘мбæлттæ æмбырдæй истæуыл куы фæхудынц, уæд Нена аджих вæййы. Йæ хъуыдыты дард ацæуы. Зæрдæ нал райы ахуырмæ. Рафæлдахы чиныг æмæ дзы йæ цæстытыл фæуайы Хъызылбеджы сурæт. Мæнæ ныр дæр скъолайæ æнкъардæй æрбацыд. Йæ хъуыдытæ, йæ сагъæстæ хæлбурцъ кæнынц сæр æмæ зæрдæйы. Посты асыккæй систа газеттæ. Цыма асинты къæпхæнтæ нымайы, афтæ сыл цæуы уæззау къæхдзæфтæй. Йæ чингуыты хызын газеттимæ уаты дуарæй диванмæ баппæрста. Цæлгæнæнмæ бацыд. Рудзынджы æмбæрзæн йæ къухæй иуварс акодта. Кæсы кæртмæ – Гыдзыбейы надфæндаг. Куыстæй ууылты цыд. Йе ‘рбацыды рæстæг ын зыдта, ардыгæй-иу æм каст æнхæлмæ. Йæ зæрдæ йæм цæмæндæр афтæ дзуры, цыма та ныртæккæ фæзындзæн, уырдыгæй йæм мидбылхудгæ йæ къух фæтилдзæн, тагъд-тагъд асинтыл суайдзæн, æмæ райхъуысдзæн дæргъæвæтин дзæнгæрæг. Кæм дæ, Гыдзыбе? Куыд нæ ныууæгътай! Ныр ма йæхи кæмæ бакъул кæна? Кæмæн суадза йæ зæрдæйы тыппыртæ?

Кæдæм æм фæцæуа, уый уæддæр куы зонид, уæд æм йæ фазыл дæр фæбырид. Йæ цæстысыгтæ асарфта. Иу хатт ма кæртмæ ныккаст, йæ уатмæ бацыд. Фæизæрдалынгтæ.

Тæуырзæт фæзынд, йæ туфлита тыргъы тагъд-тагъд фелвæста. Иу уаты дуар фегом кодта, дыккаг, æртыккаг. Нена стъолы фарсмæ бады, йæ уроктæ кæны. Зæрдæ риуы æнахуыр рæхуыстытæ сисы. Цæлгæнæнмæ рауад. Балкъонæй кæртмæ акаст. Йæ зæрдæ йæм сдзырдта, Хъызылбег ам ис, зæгъгæ, фæлæ – нæ!

– Куыд хъæлдзæг, куыд уарзон цард кодта нæ кæрт! Дæлæиу уым кæрз бæлæсты бын даргъ стъолы фарсмæ рабадтыстæм нæлгоймагæй, сылгоймагæй, чи цæхæрадджынтæ рахастайд, чи уæливыхтæ, чи нозт, чи цы, æмæ-иу фынг уайтагъд айдзаг. Сыхы лæгтæ-иу цы дзæбæх зарыдысты! Хъызты-иу Хъызылбегимæ цас фæкафыдысты!.. Ныр та? Цыма йæ йæ тиутæ æнæ сæрбæттæнæй райæфтой æмæ уыдонæй фефсæрмы, уый уагъд æркодта йæ гом сæр.

– Мæ сыхæгты раз фæкъæмдзæстыг дæн. Мæ цæсгом нал хъæцы боньгон кæртмæ ахизын, уыдонæй мыл исчи куы фембæла, уымай тæрсгæйæ. Райсомæй, адæм нæма рабадынц, афтæмай ацæуын куыстмæ. Изæрыгон телевизорты раз куы ‘рбадынц, кæрты змæлæг куынауал вæййы, уæд ныгъуылдтытæгæнгæ фæмидæг вæййын хæдзары. Нал мæхимæ зылын, нал мæ уæлæ исты кæнын аив дзаумайæ. Зæрдæ ницæмауал бæллы, ницæмай рухс кæны..

Исдуг хъусæй алаууыд, стæй баздæхт уатмæ. Йæхи фæллад уагъд æркодта диваныл.

– Замираæ зынæг дæр нæй. Ненайы афæрсин, кæд ыл искуы йæ цæст æрхæцыд, кæнæ йыл фембæлдаид Нæ! Уæддæр мын ницы дзуапп ратдзæн. Рæстмæ мæм дзургæ дæр куына кæны.

Фестад. Уаты рацу-бацуыйл фæцис, къуымтæм фæлгæсы, цыма исты агурь, уыйау.

– Хæдзар сафтид. Нал цардæмбал, нал ныхасæмбал.

Къæлæтджыныл æрбадт. Йæ къухтæй йæ цæсгом сæхгæдта. Йæ рæмбыныкъæдзтæ уæрджытæм сбыцæу кодта. Хъарæггæнæгау дзуры:

– Мæ уæрджытыл дæр дæ разы ‘рлæудзынæн, Хъызылбег. Хатыртæ дæ фæкурдзынæн. Мæ рæдыдтыл басæтдзынæн. Ард бахæрдзынæн Дзуары бын, иузæрдион дыл кæй уыдзынæн, рæдыд кæй нал æруаддзынæн! Æрмæст фæстæмæ раздæх дæ

хæдзармæ, мæ бон нæу афтæмæй цæрын. Мæ зæрдæ атыæпп кæндзæн мæ риуы. Ау, Куыта дæр ма куы фæрæдыд, зæгъынц. Зæхджын, бонджын, зондджын, кадджын лæг. Фæрæдийын алчи дæр зоны. Уæд бинонтæй лидзын хъæуы? Гъа, мæн ныууадз, фæлæ дæ цоты та цæмæн уадзыс? Кæннод уадиссагæй цы ‘рцыд? Никуы ничи никæмæн аба кæны? Уæд дзы лæгмæрдтæ хъуамæ ‘рцæуа? Хуыссæны мæ, мыййаг, искæимæ нæ байæфтай.

Газеттæм фæкомкоммæ. Систа сæ. Се ‘хсæнæй æрхауд къонверт. Тæуырзæты зæрдæ фæрухс.

– Хъызылбеджы писмо. Æвæццæгæн, æрфæсмон кодта йæ митыл, – зæрдæ уæрыккау скафыд риуы. – Кæй аххос дын уыд? Кæдæм фæтагъд кодтай сыхы цæрджытæн доклад кæнынмæ?! Сабырæй кæрæдзи нæ бамбæрстаиккам? – Къонверт арæхстгай райхæлдта, æнгуылдзтæ нал арæхсынц, йæ хуылфы цы гæххæтты гæбаз ис, уый сисынмæ. Æппынфæстаг æй систа.

– Ай Хъызылбеджы къухфыст нæу. – Кæсы: «Тæуырзæт, дæ лæппу схорз. Æрбацу æмæ йæ ахæсс. Арæндоны йын дарддæр уадзæн нал ис. Нырма йын ныййарджытæй уидыггай æхсыр æмбырд кодтам æмæ йын дардтам. Кæдмæ ирвæздзæн искай æхсыры хуыппытæй? Курæг дæ стæм æмæ ‘рбацу, ахæсс дæ сывæллоны».

Тæуырзæты сæрыл цыма ихджын дон рауагъд. Цасдæр рæстæг æмырæй алаууыд. Ныхъхъæр кæнид йæ дзыхыдзаг, фæлæ Нена иннæ уаты бады. Уый сывæллоны хабар нæ зоны. Зæгъынмæ дæр ын нæ хъавы йæ мад. Сыхæгты хъустыл куы ‘рцæуа, уæд æй æгас Ирыстоныл ныцъциу-цъиу кæндзысты. Æмæ уæд Хъызылбегмæ дæр хабар фæхæццæ уыдзæн. Нæ мын ныббардзæн лæппуйы ныууагъд. Æмхуызонæй мæ тæригъæд фæхæссут! Сызгъæрин цокораджын лæппу кæд у, уæддæр мæ нæ хъæуы! Гукк! Фыстæг апырхытæ кодта æмæ йæ бырондоны ныппæрста.

Дыккаг райсом фæзынд Тæуырзæты мад Госæзи, æнæ салам ратгæйæ комкоммæ цæлгæнæнмæ бацыд. Дуаргæрон цыппæрдигъон фæлмæн бандоныл æруагъта йæхи. Йæ цъæх тинтычъи кæлмæрзæн сæрæй уæхсчытæм æрцыд. Йæ даргъ къабæзтæ йын уарджытыл æппарагау айтыгъта. Тæуырзæт йæхимидæг дугъон бæхау барызт.

Йæ хъуыдытæ йын Госæзи, æлвæст астæубос хæсгардæй фæлыгкæнагау, фескъуыдта.

– Мæ чызг! Айфыццаг Замирайыл фембæлдтæн. Уæ хабæрттæ

мын бæстон фæдзырдта... Тынг хъыг мын уыдис уæ ахицæн.

Тæуырзæт æхцонæй сулæфыд: «Сывæллоны хабар нæма зоны...»

– Дæ фындз цы ‘руагътай? – дзуры дарддæр мад. – Ахæм уавæры фыццаг дæр æмæ фæстаг дæр ды нæ дæ. Бæргæ куы не ‘руагътаис ахæм рæдыд! Фæлæ кæм æрцыд, уым та быхс, фæраз, фидар фæлæуу! Кæрдзын асаст – нал баныхæсдзæн. Гъемæ мауал баныхæсæд. Хъуыды дæр ыл ма кæн. Æз сымахимæ иунæгæй арыгондæрæй куы баззадтæн. Æмæ цы? Не схъомыл стут? Нæ сахуыр кодтат? Уæ уынд уынд. Уæ конд конд. Кæмæй уæ цы зæгъдзынæ? Кæмæй цауддæр стут? Дæхимæ хъусыныл куы фæуай, уæд дæ цармы мидæг бампылдзынæ æмæ байсæфдзынæ. Фæлтау дæ сæр бæрзæндты хæсс, зар, каф, худ. Зарын дæм куынæ цæуа, уæддæр зар. Худын дæм куынæ цæуа, уæддæр худ! Дæ лæджы фыдæнæн. Цымæ кæмæн зындæр уыдзæн? Æрмæстдæр дæхи удæн цæр. Дæхи улы мæт кæн, æндæр мацæуыл тыхс.

Нена йæм хъуынджын цæстæй тæссармæ бакаст. Госæзи йæ фæхатыдта.

– Сывæллæттæ дæр истæмæйты ирвæздзысты. Паддзахад хорз у, схъомыл сæ кæндзæн. Æз æгæр æрæгмæ бамбæрстон цард. Цæмæн хъæуы лæг? Цот кæнынæн? Æнæ лæгæй цард æмæ лæгимæ цард иу не сты. Æнæ лæгæй царды дæ хæдзары дæхæдæг дæ паддзах. Дæ авналæнтæ, дæ фæзилæнтæ – дæхи бар. Цæлхдур æвæрæг дын нæй. Дæ ацыд, де ‘рбацыд, дæ фынæй, дæ сыстад – æнæ уæлдай ныхас. Лæгимæ цард та – талынг ахæстон. Æдзух дæ чъылдыммæ цыма лæудзæн гæрзифтонг салдат. Фæзилæн дзы ничердæм ис. Уæд масты хай бауыдзынæ. Дæ зæрдæ кæдæм зæгъа, уырдаæм æнæ бафæрсгæ ма ауай. Кæимæ дæ фанды, уыдонимæ ма абад, ма аныхæстæ кæн. Æмæ кæд мæ лæг мæ зæрдæмæ нал цæуы, уæд та? Цæрæнбонты æнæ уарзгæйæ хъуамæ мæ цард æрвитон?!

Тæуырзæт лæмбынæг фæхъуыста Госæзийы ныхæстæм. Иу сым йæ дзыхæй не схауд нæдæр Госæзимæ разыйыл, нæдæр йæ ныхмæ. Куы ацыд, уæд йæ фæстæ дæр нæ акаст.

Нена Госæзийы ‘рбацыдæй уæдмæ æлхынцъæрфыгæй фæбадт рудзынджы фарсмæ, къуымы. Йæ зæрдæ йын æвдæрзтой йæ мадымады æнæуаг ныхæстæ.

– Бафхæрыны бæсты ма йæ чызгæн ссыр æвæры. Мæ мад та цы ныхгæдта йæ дзык? Цæуылнæ басаст йæ азымыл? Цæуылнæ

йын загъта, ма фыд йæ цуры аххосджын кæй нæу, уый? Æви йæ зæрдæмæ цауынц йæ мады æнæууылд ныхæстæ?

Госæзи хъæууон скъолайы ахуыргæнæгæй бирæ фæкуыста. Мой дæр хъæуы кадджындæр лæппутæй иумæ скодта. Бинонтæ йыл æрхъæцмæ нæ хъæцыдысты. Йæ къух ын узал доны атулын нæ уагътой. Уый дæр йæхиуыл фервæссыд. Куыстæй хæдзармæ нæ тагъд кодта. Йæ уроктæ-иу фæссихор фесты, хæдзармæ та иу фæзынд æнафонты. Æгуыстæй дæр скъолайы бадт. Йæ фæлмæн æфсин æмæ йæ зæдыхуызæн хицауæн сæ разы хъарм хæринаг никуы æрæвæрдта. Æвæргæ нæ, кæнгæ дæр сын никуы скодта, ма къухтæ дам картоф æмæ цæхæрайæ фесæфдзысты. Иу бон æм йæ мой Солæман дзуры:

– Госæзи, кæдмæ афтæ цæрдзыстæм? Дæ уæгъд рæстæг-иу хæдзары куыстытæй истæмæ фæкæс. Ма мад тæригъæд у. Зæрондæй, æнæ хъаруйæ хæдзары куыстытæ иууылдæр йæхæдæг кæны. Дæ хуыссæн-иу дæ фæстæ уæддæр ралæгъз кæн, гормон.

Госæзийы цæстытæ сæ къуырфытæй рацæйхаудтой, æрфгуытæ ныхыл абадтысты:

– Хъус-ма, Со-лæ-ман! Æз фынддæс азы уымæн нæ фæцахуыр кодтон æмæ уæм æххуырстæй кусон! Дæ зæрæдты мын, сæ фæнык згъалгæ, ме'ккой æвæрыс?

– Æз дын суг ныссæтт, фосмæ базил нæ зæгъын. Уыдон æз махæдæг кодтон æмæ кæндзынæн. Æрмæст, сылгоймагæн хæдзары куыстытæй цы 'мбæлы, уыдон кæн. Ма мад цæмæн æхсы гæрстæ? Дæ фæстæ дын дæ хуыссæнтæ цæмæн æфснайы, дæ уат дын цæмæн мæрзы? Дæ уатмæ бацауын дæр æфсæрмы куы кæны!

Госæзи, йæ къухы цы чиныг уыд, уый стъолил ныццафта:

– Цæуылнæ сæ хъуамæ кæна? Йæ куыстытæ йæ домынц, йæ куыстмæ мын тагъд кæны! Хæдзары бады æмæ хæдзары куыстытæ кæнæд! Мæнæн фаг у махи куыст!

Сывæллетты дæр зæрæдтæ схъомыл кодтой. Сæ хæцъилтæ æхсынмæ дæр сын æлгъ кодта. Йæ риуты хъарм æхсырай сæ никуы барæвдыдта, ма гуыры конд, дам, фехæлдзæн...

Госæзийы хабæрттæ хъус-хъусæй хъæуыл ахæлиу сты. Солæман, хъæубæсты 'хсæн кадджын лæг, мыггаджы – нымад, адæмы 'хсæнмæ рацауын нал уæндыд.

Госæзи æртасын нæ бакуымдта. Йæхи ныддур, ныффæрск кодта. Солæман сыстад йæ хæдзарæй, рацыд горæтмæ. Цыбыр рæстæгмæ йын йæ куыстæй радтой хæдзар. Йæхи хуызæн æгъдау-

джын, æфсармджын цардæмбал ссардта æмæ хæлар æмæ уарзонæй царынц. Госæзи дæр бæргæ фæтагъд кодта йæ фæдыл горæтмæ, фæлæ йæм лæг йæ хъус нал æрдардта. Судзины сæрæй æндах куы фелвæса, уæд æй фæстæмæ аласын тынг зын у, уæлдайдæр мæстытæй куырм адæймагæн. Госæзи йæхицæн хъарм бынат нал ссардта. Кæсаг хусыл куыд аззайа, афтæ иунæгæй баззад йæ бирæ лымæнтæй. Бæласæн, дам, йæ дыргъ йæ бынæй дард нæ хауы. Мады амондæй, дам, йæ чызг хайджын фæвæййы. Фæлæ афтæ дæр фæзæгъынц, сæгъæй сæныкк гуыры, зæгъгæ. Мæ фыдымад-иу афтæ загъта, амонд, дам, хъахъхъæнын хъæуы, амондыл тох хъæуы.

Царды æнцон фæндæгтæ чи агуры, айдагъ йæхи уды æнцойыл йæхи чи хъары, уый рæдигæ кæны, царды ад нукуы бамбардзæн, цардæн аргъ кæнын нæ базондзæн.

Цасдæр рæстæджы фæстæ та райста фыстæг: «Тæуырзæт, дæ сывæллоны ахæсс, ам ын дарæн нал ис».

Загъта сын:

– Ма мын æй фенын кæнут. Уый дæр амардзынæн æмæ мæхи дæр.

Уæд дохтыртæ æмхуызонæй загътой: «Ныффыссæд гæххæтт, сывæллон æй кæй нæ хъæуы, уый тыххæй, æмæ йæ ратдзыстæм искæмæн».

...Ацы хабар хъæумæ Хъызылбеджы мад Аминаетмæ фæхæццæ. Куы йын æй радзырдтой, уæд æрвдзæфау фæци. Йæ уæрджытæ йæ быны фæдыдагъ сты. Йæхи йæ мой Æзаты конд æртыкъахыг бандоныл æруагъта. Арф ныуулафыд. Йæ уæрджыты сæртæ йæ армы тъæпæнтæй сæрфæгау кæны.

– О мæ бон куыд баталынг! Мæ хæдзар куы хæлы! Нæ худинаджы хъæр æгас Ирыстоныл куы айхъуыст! Мæнæ цы худинагтæ ‘взары мæ зæронд сæр. О, нæ лæг! Цæмæн ма баззадтæн дæ фæстæ царгæйæ? Цæмæн æвзарын ацы худинаджы бæллæхтæ?! Мæ мæрдтæм фæндаг мын цæмæн гуыргъахъхъ кæнут, мæ кæстæртæ?.. – Фестад. Йæ фæрстыл йæ къухтæй хæцгæ рауайбауай кæны. – Мæ зонд æй нæ ахсы. Гъеуыйбæрц фæцардтæн, уыйбæрц зындзинæдтæ бавзæрстон, фæлæ сылгоймаг йæ хъæбулыл стырзæрдæ суа, уый фыццаг хатт хъусын. Мæнæ цы замантæ ‘рцыд! Мæнæ адæмыл сæ Хуыцау куыд рахæтыд! Ау, уый та куыд? Сывæллон уæлдайттæ нæм ис? Мæ фырт фæсарæнтæй куы ‘рбаздæха, уæд нæ не ‘рфæрсдзæн, ме ‘рбацыдмæ мын мæ

хъæбулы цауылнæ æрбахъарм кодтат, зæгъгæ. Сывæллон мады нæ хъæуы, уæд фыды дæр нæ хъæуы? Æз ахæм Хъызылбеджы нæ зонын, йæ хъæбулыл стырзæрдæ чи суа. Æз æнæ лæгæй фондз сывæллоны куы схастон, куы схъомыл кодтон тæккæ магуырдæр, уæззаудæр заманты, уæд ныр иу сывæллон схæссын нал бауыдзæн мæ бон. Ныййарæгыл сæр кæй нæй, уым цы аххосджын фæцис сывæллон?! Ахуыргæндтæ бæргæ свæййынц, фæлæ царды уæззау фæзилæнты сæ уæрджытæ фæдыдагъ вæййынц. Сæ уарзондзинады монцтæ сæ чындзæхсæвы размæ фæвæййынц æмæ сæм сæ иумæйаг цард диссаг нал фæкæсы. Сæ цард дæр уымæн рауайы гæлиртæ.

III

Госæзийы зæрдæварæн ныхæсты фæстæ Тæуырзæт къæс-савæлдæхт фæцис. Изæрæй уа, райсомæй – йæ зарын сыхæгтæм фæхъуысы. Раздæрау йæхи нал рамбæхс-бамбæхс кæны. Кæрты хистæртæй дæр дзы æфсæрмы ферох. Алы афоны дæр сæрбæрзондæй æрхизы кæртмæ. Йæхи афтæ дары, цыма никуы ницы ‘рцыд. Цыма дзы сыхæгтæ сæхæдæг сты аххосджын. Абон хуыцаубон. Адæмæн улæфты бон. Райсомæй раджы фестад. Йæ цæсгоммæ азылд. Йæ уæлæ йæ зынгхуыз къаба акодта. Зæргæ ра-цыд. Хилдасæны йæ кусæн бынат æррæвдз кодта. Къæлæтджыныл йæхи ауагъта. Фæлмæн хъæлæсæй базарыд. Фæцыд дуары хъæр. Йæ мидбынаты разылд уыцырдæм. Æрбахызт бæрзонд, хæрзконд, фидæрттæ арæст абадгæ лæппу. Йæ фындзы бын лыстæг сау рихитæ бындзы базыртау ныппака сты, цыма стæхынмæ хъавынц.

Лæппуйы фенгæйæ, Тæуырзæт йæ зарын фæуæрдта, фестад.

– Бахатыр кæн, нæ хо! Æнхæлдæн, бонæнхæлæй æгæр раджы цыд фæдæн.

– Ницы кæны, ницы. Ныр раджы нал у. Æрбад.

Базыг фидар сагъд цæджындзы лæуд кæны. Не змæлы. Гæды мыстмæ куы ныхъхъава, уый каст æм кæны: «Ацы сауæругъ-дыл мæ цæст куыд никуы ‘рхæцыд? Паркæй чи раирвæст ахæм мæлхъ. Цы гуырыконд ын ис! Раст Тæгуызбарзы обæуттæ!»

Тæуырзæт æм комкоммæ нæ кæсы. Хаты йын йæ цæстæнгас.

– Æрбад, дæ хорзæхæй. Абон адæмæн улæфты бон у. Раджы уымæн æрбацыдтæн куыстмæ. Чи чындзæхсæвмæ фæтагъд кæны, чи чызгæрвыстмæ. Чи та...

– Чи та Арвыкоммæ! Æрдзы хъæбысмæ! – йæ ныхас ын фæлыг кодта Базыг.

– О! Уарзын æрдзы хъæбыс! – цыма стæхынмæ хъавы, уыйау йæ цæнгæ айтыгъта фæйнардæм.

– Уæдæ уæд мах иуцалдæрæй цæуæм æрдзы хъæбысмæ! Нæ саккаг кæнис махимæ?

Тæуырзæт æм комкоммæ бакаст. Сæрæй къæхтæм ыл æрхаста йæ цæст.

– Бузныг, сахъгуыр! Стыр æхсызгонæй фæраст уаин уемæ, фæлæ... Дæхæдæг æй уыныс, абон мын кустæ бон у. Стæй æнæзонгæтимæ... Аив нæу куыддæр... – Тæуырзæты ‘взаг фестад ногцагъд къуымбилæй фæлмæндæр. Йæ сау цæстытæ сæ уарзондзинады хъармæй сæхимæ ‘лвасынц, калм хæфсы йæ хъæлæсмæ ‘лвасæгау. Базыг фæрæвдз:

– Базонгæ уæм! Базыг мæ ном!

– Тæуырзæт.

– Ам дыл никуы ‘рхæцыд мæ цæст.

– Æз скъолайы куыстон ахуыргæнæгæй. Ам æрæгæй ардæм райдыдтон.

Сæр æлвыд, цæсгом даст куы фæцис, уæд Базыг æртæ сомы бæсты фондз æмæ ссæдз сомы гæххæтт стъолюл æрæвардта.

– Хъыгаг у, немæ рацæуынæн дын амал кæй нæй. Фæлæ ницы кæны. Дæ уæгъд бонты æдзухдæр уыдзынæ æрдзы хъæбысы, кæд дæ бафæнда, уæд. Цæй, фенынмæ уал, саурусугъд!

– Фæнынмæ уал, сахъгуыр, – йæ мидбылты фæлмæн бахудгæйæ, загъта Тæуырзæт.

Урс «Волгæ» тигъы аууон фæцис, уæддæр ма каст йæ фæдыл.

– Мæ зæрдæйы Æрфæны фæдау урс тæмæн ныууагъта. Афтæ мæм кæсы, цыма æрыгонæй нырма стæм зонгæ. Фенынмæ, уæд фенынмæ! Æмæ цы кæны? Йæ уындæн ницы у, кустæ дæр бæллиццаг бынаты кæны.

Дыккаг райсом Базыг йæ «Волгæ» фæурæдта хилдасæны тæккæ дуармæ. Зноны бон æм фæкаст афæдзæй даргъдæр. Хурæн дæр ницыуал æнтыст размæ аккумулясынæн. Раст æй цыма къамбецтæ сыфцæй ластой, сымсымгæнгæ.

Базыг архайдта йæхи истæуылты ирхæфсыныл. Æмбырд кодта хус сугтæ. Къодæхтæй арæзта бандæттæ, фынгтæ. Æхсæр уистæй амадта уæхстытæ. Нæй, нæ изæр кæны. Хур арвы астæу ауыгъдæй лæууыд. Лæпшуйы цæстытæй нæ хицæн кæны Тæуырзæты сурæт. Йæхимæ дæр йæхæдæг диссагау каст.

– Цас æмæ цас сългоймæгтæ федтон! Ахæм уавæры никуы уыдтæн. Зæрдæмæ дзы цавæрдæр æхсызгон рухс хъары. Цавæрдæр уæларвон тыхæй мæ йæхимæ лвасы..

Хилдасæны рæбынæй урс халаты чъылдымздæхтæй бадти сългоймаг. Касти чыныг.

– Бахатыр кæн!

Хани фестад. Чыныг лагъзы авæрдта. Æнхъæл уыди, лæппу йæхи дасынмæ ‘рбацыд.

– Табуафси! Табуафси! Æрбадут!

– Бахатыр кæн, хорз ус! Тæуырзæт абон нæ кусы?

Хани йæм тæссармæ бакаст. Стыр æфхæрдæн æй йæ зæрдæмæ айста, ус æй кæй рахуыдта, уый.

– Табуафси, хорз-з-з лæг! Тæуырзæт кусдзæн фæссихор æртæ сахатæй фæстæмæ.

Базыг йæ хæлафы комдæлы дзыппæй сахат фелвæста, æркаст æм, стæй йæ фæстæмæ авæрдта.

– Рæстæг ма мын бирæ ис – загъта йæхинымæр. – Бахатыр кæн, хорз ус, кæм цæры, уый мын нæ бацамондзынæ?

– Бæгуыдæр... Ардæм дард нæ цæры.

Хилдасæны хæдзар къуыбыргондыл авæрд у. Иннæ хæдзæрттæй бæрзонддæр. Ардæм хорз зыны, Тæуырзæт цы хæдзары цæры, уый фисын. Машина тигъы аууон фæци.

«Цымæ та ауыл дæр кæм фæхæст йе ‘нгуыр? Цавæр цъымара донай йæ сласта? Мæлæты лæг! Кæсагласы хуызæн. Йæ цæстытæ – мæ хъулон гæды Мурличчы цæстытæ, сълыйæн цыма йæ сæртæ фелвæст, уый хуызæн цъæх-цъæхид. Йæ былтæ гæххæттæй тæнæгдæр, цыма йын сæ ссон дурыл ныххафтæуыд».

Уæвгæ уыдæттæ Хани йæ мæстæй дзуры. Фæлæ, цыма, ацы лæппу иннæтæй дзæбæхдæр у. Уынд-кондæй дæр. Тæуырзæт ма йæ моимæ фидыд куы уыдысты, уæд æм иу тъæпæнæджы хуызæн сагъуыд. Йæ гуыбын йæ уæрджытыл хойгæ. Таксис! Æхца, дам æм бирæ ис. Æниу, уый иууыл сызгъæринтæ куы фестид, Хани та лæгмондагæй куы мæлид, уæддæр ахæм тъæпæнæджы фарсмæ бадгæ дæр æркæнид! Хуыцау хорз, æмæ съл тъæпæнæджы бинойнаг базары фембæлд. Дыууæйæн дæр диссаджы пырх ныккодта. Хъæдмæ нæ, фæлæ сæ хæдзæрттæм цæуынæн дæр нал уыдысты. Тæуырзæты йæ куыстмæ машина ‘рбаласта. Йæ цæсгом мæрдон фæлурс, тындтытæ. Фыртæссæй, фырафсæрмæй æви фыр мæстæй уыд, фæлæ йыл тæфсагæй

рынчынау ризæг бахæцыд. Дæндæгтæ кæрæдзиуыл нал æнцадысты. Йæ къабайы гуырæн йе ‘мбис пырхæй дæләмæ ‘рзæбул. Йæ рæсугъд фæст сæрыхъуйнтæ, мæцкъор фæрв бæласыл стыхсæгау, ныссуйтæ сты. Сæрвасæн нæ, халамæрзæн дæр сæ зынтæй æрлæгъз кодтаид. Йæхи дын Ханимæ æрбаппæрста:

– У-у-у! Хани! Фæкæс мæм! Мæ сæрыцъар мын растыгъта: йæ бирæгъ ус мæ мæ дзыккутæй базары утæппæт адæмы ‘хсæн фæралас-балас кодта! Славæйы былтыл та дынджыр дур ныццавта. Дæ хорзæхæй, Хани! Исты хос мын акæн!

Цы хос ын скодтаид? Одиколон æм уыд æмæ йын æй йæ сæрыл ауагъта. Фыццаг ныхъхъæр кодта:

– Амардтай мæ, Хани!

Сæры рыст куы банцад, уæд та йын йæ цæсгомы тындтытæ йодæй байсæрста. Йæхинымæры загъта, ныр нæлгоймагæн йæ уындæй дæр дардмæ лидздзæни, зæгъгæ. Куынна стæй. Иу лæппу дын æм куыстмæ æрбауай-æрбауай кæны. Раздæр ын æй Хани йæ хæстæг хуыдта. Иу райсом сæ ам дыууæйæ æрбаййæфта. Йæхи рæвдзытæ кæны кусынмæ æмæ сæм хъусы.

– Ма ‘мбæхс дæ рæсугъддзинад, дæ хæрзконд гуырыконд адæмæй. Æз дæ кинонæ сисдзынæн æмæ дæм æгас Уарæсейы адæм цымыдисæй кæсдзысты. Цом мемæ хохмæ. Уым афта рæсугъд у, ахæм дзæнæтон бынæттæ дзы ис, ахæм!

Æнæнхъæладжы йæ фæсырдта, æмæ йыл уæдæй фæстæмæ Ханийы цæст никуыуал æрхæцыд.

Хани йæхæдæг у æнæсахъат, гуырвидауц, рæсугъд чызг. Уæдæ хæдзары мидæг дæр – сæрæн, стæй – фæндырдзæгъдæг. Дæсны хуыйæг. Йæ дыууæ къухæй сыхы мидæг уæладарæс кæмæн нæ бахуыдта, ахæм, æвæццæгæн, нал баззад. Хъæлдзæгдзинад æнæ Хани нæ фидауы. Фæсивæд ыл сæ цæст æрæвæрынц. Курджытæ – бирæ, йæхи зæрдæмæ чи цыд, уый та... Уый та йæ нæ уыны. Æмæ йæ уарзондзинад йæ зæрдæйы норстæй лæууы.

IV

Цæхæртæкалгæ урс «Волгæ» згъоры уæрæх фæндагыл. Тæуырзæт йæхи ауагъта æрвхуыз хъуымацæй æмбæрзт бандоны фæлмæн сынæгыл. Нæдæр æм машинæйы уынар хъуысы, нæдæр ын йæ цыд хаты.

– Цымæ цæмæн сабыр цæуæм? Машинæ исты кодтаид?

Йæ цæстытæ байгом кодта. Машинайы фæстаг раудзынгæй акаст. Телыхъæдтæ бæлæстимæ фæдисæй лидзæгау фæстæрдæм стырынды сты. Ныр бамбæрста, машина тынг тагъд кæй цæуы. Йæ фæлмæн цыдæй адæймаджы хуыссæг йæ быны анорды. Тæуырзæты даргъ цæстыхаутæ, залымы сыфтау, æрæмбæрзтой сæнтсау цæстытæ. Хъуыдыты ацыд. Йæ хъустыл уайынц йæ мад Госæзийы ныхæстæ.

– Дæхи удæн цæр, дæхи улы мæт кæн!..

Базыг аивæй бакаст Тæуырзæтмæ. Йæ мидбылты бахудт. Йæ цæстытæ сæ къусджыты бынтон багыццыл сты. Тæуырзæтæн тæвд у, уый бамбæрста. Йæхирдыгæй рудзынджы авг дæлæмæ æруагъта. Дымгæ мæсты бырст æрбакодта машинайы хуылфмæ. Тæуырзæты сау дзыккутæ, сагойæ хъæмпцæгъæгау, сфайлыдта. Йæ гом уæхсчытыл, йæ фæлмæн гуырыл ын аузæлд. Тæуырзæты зæрдæйыл æнахуыр æхсызгондзинад сæмбæлд. Арф сулæфыд сыгъдæг хæххон уæлдæфай.

Адæймагæн йæ цард, йæ амонд йæхицæй аразгæ не сты. Хуыцау ын цы цардвæндаг сныв кæны, ууыл цæудзæн кæронмæ. Базыг æмæ Тæуырзæты фыццаг фембæлдыл, сæ базонгæйыл бирæ рæстæг нæ рацыд. Рæсугъд стъалыджын изæрты, мæйы рухсмæ, доны был пæлахсæр хæрис бæласы бын кæрæдзимæ æнгом нæ бадтысты, сæ зæрдæты арф сагъæстæ нæ фæкодтой кæрæдзийæн. Суадонау сыгъдæгæй, уыгæрдæны дидинджытау рæсугъдæй нæ фæныхас кодтой сæ уарзондзинадыл, сæ дарддæры иумайаг цардыл. Уæддæр фембæлдысты. Æппынфæстаг æнæнхъæлæджы фембæлдысты. Афтæ сæм кæсы, цыма рагæй сты зонгæ. Цыма рагæй уарзынц кæрæдзи. Ныронг сын цавæрдæр уæларвон тых нæ лавæрдта фембæлыны хъомыс. Ныр кæрæдзийæ атонын нал комынц. Тырнынц сæ фембæлдмæ, кæрæдзи уындмæ. Мидбылхудт, фæлмæн ныхасæй рухс кæнынц, рæвдауынц кæрæдзи зæрдæтæ. Уарзондзинад, дам, фыццаг фембæлдæй дæр февзæры дыууæ æрыгон адæймаджы зæрдæты. Ныррухс сын кæны сæ миддуне, æфтауы сæ рæсугъд хъуыдытыл. Чи зоны, Тæуырзæт æмæ Базыджы фембæлд дæр фæуа ахæм уæлтæмæны уарзты хос сæ дарддæры цардæн.

Машина æваст фæзылд галиуырдаем. Тæуырзæт æмраст абадт. Фæйнæрдæм акастытæ кодта:

– Базыг, ацырдæм цæмæн фæзылдтæ? Куырттаты коммæ нал цæуæм? Нæхи бынат хорз куы у: фæндагæй дæрддзæф, цъæх нæуу, бæлæсты бын аууоны, дон дæ тæккæ фарсмæ.

Базыг фæлмæн бахудт:

– Мæ зынаргъ, уарын нæ куы бахъыгдара. Уыныс, мигътæ, фæтдзæгъдæнæй цагъд къуымбилы тъыфылтау, ныгуылæнырдыгæй бырсынц, хæхты фæхстыл æмбырд кæнынц. Кæд æдде бадымæ бæзза, уæд Хъобангом дæр æвзæр нæу. Ныр та уал Хъобаны рестораны абадæм.

– Гъемæ – хорз.

Базыг машинæйы дуар фегом кодта, сылгоймагæн рахизынæн феххуыс кодта. Уый йæ чысыл хызыны даргъ бос йе ‘фцæджы бафтыдта, йæ цæст ахаста фæйнæгæй аив арæзт быруйыл, тымбыл хъæдæй конд хæдзарыл. Къулыл стыр дамгъæтæй фыст «Хъобан». Хæдзары чъылдыммæ фæхæрд кодта æмæ суанг хæхты æмваз фæцыди «Рухс Дзуары къуылдым». Ардыгæй суг нæ ластой, хъæддаг дыргъ нæ хастой. Фæлæ хæсты заман адæм тыхст æййæфтой. Хъызт зымæг скодта. Æмæ уæд æндæр гæнæн нал уыд, æмæ, къуылдымæй, хатыртæ кургæ, чи æккойæ сугтæ хаста, чи сыфцæй талатæ ласта. Хъæумæ амæй хæстæгдæр хъæд нæ уыд. Фæлæ йын хæсты фæстæ дæр йæ хъæд фæцагътой. Къуылдым бынтон сгæмæх. Ныр ма йæм скæс. Зæстæ æмæ нæзы бæлæстæй йæ фæхстæ цъæх дарынц. Зæрдæ рухс кæны йæ уындæй.

Уыдаттæ Тæуырзæтæн кæддæр Хъызылбег фæдзырдта. Раздæр ам цардысты. Йе’рыгон бонтæ ам арвыста... Тæуырзæт æрæнкъард. Хатгай йыл æртæфсынц Хъызылбеджы узæлдтыгæ. Йæ фæлмæн рæвдауæн ныхæстæ. Йæ худгæ цæстæнгас хуры тынтау адæймаджы зæрдæ хъарм кодта. Æппын ницы, фæлæ фынддæс азы уæддæр фæцардысты иумæ. Цæхх, кæрдзын фæхордтой. Æмæ абон ахæм уавæры кæй бахауд, уый та йæхи аххосæй...

Рестораны дуарæй куыд бахызтысты, афтæ буфетгæс Бечыр йæ сæр сдардта. Тæуырзæтыл йæ цæст ахæсгæйæ, йæ хистæр æнгуылдз Базыгмæ фæхъен кодта. Ома, де’мбал мæнæ ахæм у. Рестораны кусджытæ бирæ уарзынц Базыджы. Æхцайыл чъынды нæу. Алкæй дæр сæ арæвдауы.

Тæуырзæт йæ цæст ахаста минасгæнæг адæмыл æмæ загъта:

– Цы хорз у, иу зонгæ адæймаг дзы кæй нæй, уый.

Уый хыгъд дзы бирæ зонгæтæ Базыгæн. Æмбæлæггаджы нуазæнтæ йæм дарынц алы фынгтæй.

Тæуырзæт йæхицæй ныббузныг: «Куыд кæсын афтæмæй нæ

фæрæдытæн. Адæм афтæ кæй уарзынц, ахæм кад кæмæн кæнынц, уый фарсмæ балæууын худинаг нæ уыдзæн».

Лæггадгæнæг чызг сын сæ фынгмæ хæстæг дæр нæ бацыд, афтæмæй сын уайтагъд сæ фынг айдзаг кодта хæрд, нозтæй. Хорз зоны Базыджы домæнтæ. Чысыл абадтысты, афтæ сæ фынг нал зынд алыхуызон нозты æвгтæй. Алырдыгæй сæм нуазæнтæ æрвыстой. Базыг хорз зоны нозтæй хиуыл хæцын. Æдзухдæр йæхи дары æгъдауджынай. Уалынджы азæлыдис кафты цагъд. Адæм къæйттæ-къæйттæй фестадысты кафынмæ. Базыг Тæуырзæты рахуыдта. Уый йын йæ риуыл банцой кодта. Йе уæхскы йн йæ къух æрæвæрдта. Кафынц. Йæ хъусы йын дзуры:

– Хуыцау мын мæ дысоны фын амонды хос фæкæнæд. Цыма мæ урс зæд йæ урс базыртыл бæрзонд систа. Фæхæссы мæ сыгъдæг цъæх арвы. Тарстæн, куы ‘ркæсон бынмæ, уæд мæ сæр разилдзæн æмæ ‘рхаудзынæн. Адæймаг цымыдис кæм нæу, нæ баурæдтон мæхи. Æркастæн. Мæ цæст дзы ницæуыл æрхæцыд. Зæхх уыд мигъæй æмбæрзт. Хуры чызджытæ мæ ауыдтой, æрхаттысты мæм. Райстой мæ зæдæй. Цинтæ мыл кæнынц. Æваст мæ фелвæстой сæ сæрмæ. Зылынтæ мæ байдыдтой. Зылынц, зылынц, худынц кæл-кæлæй. Сæ худынмæ стъалытæ арыхъал сты. Цæхæртæ скалдтой. Исдуг мæм мæй цыма æдзынæгæй фæкаст, стæй цыма йæ мидбылты бахудт. Æвиппайды фехъал дæн.

Базыг Тæуырзæты нарæг астæуыл йæ къух æрбавæрдта. Йæ рус сылгоймаджы пух сæрыхъуынтыл æрæнцад. Духийы хæрздæффындз рæвдауы.

– Фæндыр! Ирон кафт! – азæлыд кæйдæр барджын хъæлæс.

Адæм фæхæлиу сты, залы астæу Базыджы зонгæ лæппу сæ уæлхъус алаууыд:

– Базыг, бар ратт де ‘мбалимæ иу кафтæн.

Базыг Тæуырзæтмæ бакаст, стæй худгæйæ афтæ:

– Табуафси! Иу нæ, фæлæ дыууæ дæр.

Фæндыр самыдта «Ханты цагъд». Адæм æмхуызонæй æмдзæгъд кæнынц,

Тæуырзæты уæнгтæ барог сты. Йæ гуырыконд, йæ уæнгты фæлмæн змæлд дисы ‘фтауынц адæмы. Йæ кафæг æмбалмæ йæ рæсугъд сау цæстытæй тæссармæ бакæсы, фæлмæн йæ мидбыл бахуды, æмæ та хъазты адæмы зæрдæтæм хъарм уылæнтæ бакалы. Базыг сæм æнцад иуварсæй кæсы:

– Æвзæр нæ уайд, ахæм сылыстæг мæ хæдзары къæсæрæй куы

бахизид ма номыл. Куыстмæ цæугæйæ-иу ма сыхæгтæн «Уæ райсом хорз» куы загъид. Хиуæтгæм-иу ма фарсмæ куы балæууид.

Кафт фæцис. Адæм нымдзæгъд кодтой. Арфæйы ныхæстæ, арфæйы нуазæнтæ сарæх сты. Тæуырзæт дзы æнæрхъуыдыйæ цалдæр анызта. Æрбадтысты сæ бадæнты.

– Тæуырзæт, æгæр у уый.

– Æцæг, æцæг, ма сæр цыдæр кæны.

– Цом, сыгъдæг уæлдæфмæ акæсæм. Стæй – нæхимæ.

– Æрмæст тагъддæр.

Тæуырзæты уæнгтæ æрлæмæгъ сты. Хуыссæг æй йæ быны скодта. Машинæйы фæлмæн бандон æй йæхимæ ‘лвасы.

Дыккаг бон райсомæй Тæуырзæт лæууыд тæнæг æхсæвхуыс-сæн хæдоны. Йæ буар зынди мадард бæгънæгæй. Йæ дуар байгом, æмæ Базыг уатмæ бахызт. Тæуырзæт дуары дæгъæл фæзылдта...

Уалынмæ скъолайæ фæзынди Нена. Уаты дуарыл бахæцыд. Æхгæд. Дæгъæлы бынатмæ бакаст. Дæгъæл – уым. Бацыди цæлгæнæнмæ. Йæ чингуыты хызын бандоныл æрæвæрдта. Скъапмæ бакаст – хæринаг нæй. Дзулдарæн – афтид. Къуымы къæлæтджыныл æрбадт. Йæ цæстытæй нæ хицæн кæны, дысон ын кæйдæр лæппу йæ мады цы хуызæнæй скодта асинтыл, уый. Бамбæрста йæ, фыднотджын кæй у, уый...

Тæуырзæт æм хъæрзгæ, йæ сæрыл хæцгæ бацыд.

– Нена, афтæ раджы цæмæн ссыдтæ?

Нена ницы дзуры.

– Ма сæр афтæ тынг риссы.. Ма бон дзурын дæр нæу. Де ‘рбацыд дын бæргæ бамбæрстон, фæлæ ма бон сыстын нæ уыд...

Нена сæргуыбырæй бады. Йæ лыстæг æнгуылдзтæ ратас-батас кæны.

– Цу-ма дзул æрбадав, æз та исты хæринаг акæнон...

Стъолыл æхца æрæвæрдта. Нена сæ систа. Йæ мадмæ кæсгæ дæр нæ бакодта, афтæмæй рацыд.

Тæуырзæтæн йæ сæры рыст æрбайсæфт. Хъæлдзæгæй уаты дуар фегом кодта.

– Боря! Табуафси! Тагъддæр федде у!

Базыг æм йæ мидбылты бахудт.

-Хорз арæхсыс.

– Цы гæнæн ис? Æгъдау ма ‘рцахста. Ма дæ ферох уæд, дæс сахатмæ! Хъусыс? Хуыцаубоны дæс сахатмæ!

– Хъусын, ма зынаргъ!

V

Хуыцаубон. Хуры зæлдаг тынтæ нæма сдардтой хæхтæм сæ кæрæттæ. Адæм нæма базмæлыдысты сæ хъарм хуыссæнты, афтæ Тæуырзæтæн йæ фынг – цæттæ.

– Нена! Нена! – хъæр кæны мидæмæ. Нена хуыссæгхæлдзæгæй, йæ цæстытæ æууæрдгæ рацыд. Йæ цæст ахаста дзаг тæбæгтыл: «Цымæ та цы ‘рцыд? Абон бæрæгбон куы нæ у. Кæд та искæмæ касы æнхъæлмæ?»

– Нена! Уæртæ дын стьолыл æхца, дуканийæ лыстæг цæхх æрбадав.

– Ныртæккæ, мæхи ахсон.

Нена цалынмæ йæхи æхсадта, уæдмæ Тæуырзæт дзаг тæбæгтæ сыхæгтæм фæмидæг кодта.

Нена куыддæр дуарæй ахызт, афтæ Тæуырзæт балкъонæй акаст: куы нæ фембæликкой! Куыд æрæгмæ цæуы Базыг?

Ау, ферох дзы уыдаид, абон мæ гуырæнбон кæй у, уый?!

Нена цæхх стьолы кæрон æрæвæрдта, цы лыстæг æхца ма йæм баззад, уыдон дæр, йæхæдæг скъоламæ фæраст.

Райхъуыст дуары дæргъвæтин дзæнгæрæг. Тæуырзæт йæ сахатмæ ‘ркаст – иуæндæс сахаты æмæ фынддæс минуты.

– Мидæмæ! Дуар гом у!

Базыг куыд бацыд, афтæ йæ мидбынаты сагъдауæй аздад. Æрæджиу сфæрæзта:

– Мæнæ зæд! Мæнæ уæларвон зæд лæууы мæ размæ! О, ме сфæлдисæг Хуыцау! Фыны дæн æви хъаль? Кæд фыны, уæд мæ ма райхъал кæн. Æххæст йæ уындæй мæ цæст бафсæда! – Æваст йæ къухтæ æрбатыхтысты Тæуырзæты нарæг астауыл. Фелвæста йæ æмæ йæ бахаста мидæггаг уатмæ. Куы ‘руазал сты, сæхи куы æрæмбæрстой, уæд Базыг фестад, байгом кодта æрттивгæ къопп.

– Мæ зынарг! Стыр зæрдиагæй дын арфæ кæнын дæ гуырæн боны фæдыл. Ныртæккæ дæ мæ цæстæй куыдæй уынын, сæдæ азы ахæмæй æнæнизæй фæцæр. Мæнæ дын уыдон та зæрдыл дарынæн.

– Æппæтæй зынаргъдæр лæвар мын, дæхæдæг кæй æрбацыдтæ, уый у!

Базыджы æфцæгыл æрбатыхта йæ фæлмæн цæнгтæ æмæ, цъулбер адæймаджы зæнджы хæцъæфыл куыд ныддæвдæг уа, афтæ йæ былтæ нындæгъдысты Базыджы былтыл. Ныр лæвæрттæм бæлвырд æркаст.

– Æллаех, æллах! Цæмæн æлхæдтай ахæм зынаргъ лæвæрттæ?
– йæхи йыл стыхсæг кодта.

– Уыдонæй мын зынаргъдæр ды, мæ сау рæсугъд, – йæ хъустыл ын бакодта, Тæуырзæт уынгæ дæр кæй никуы фæкодта, ахæм хъусцæджытæ.– Мæнæ дын уыдон та къухдарæн æмæ цонгдарæн. Адоны тыххæй байрæджы кодтон. Дукани дæс сахатыл бакæнынц.

– Бузныг! Стыр бузныг! Ныр та фынгмæ...

Нена, йæ уроктæ цы уаты фæкæны, уырдаем бацыд. Къæлæтджын бандоныл лæууы йе стыр кукла. Йæ цъæх цæстытæ йæм бур æрфгуыты бынæй стъалытау æрттивынц. Йæ хъæмпхуыз къæбæлдзыг дзыккутæ æрæхгæдтой урс тæнæг къабайы уæхсчытæ. Ненайы уынд ын цыма тынг æхсызгон у, уыйау йæ мидбылты худы. Йæ чысыл тыппыр къухтæ йæм хæрдмæ ивазы, сис мæ, зæгъгæ. Нена йæ йæ хъæбысмæ фелвæста, йæ риумæ йæ ‘рбалхъывта. Йæ рус куклайы русыл сæвæрдта.

– Гыдзыбейы лæвар мын дæ. Скъоламæ цы аз бацыдтæн, уыцы аз мын дæ балхæдта. Скъоламæ, дам, куы бацæуай, уæд дæ чингуытæй куклатæм нал æвдæлдзæн, фæлæ дын ацы кукла дæ зæрдыл лæууын кæндзæн, кæддæр чысыл кæй уыдтæ, куклатæй кæй хъазыдтæ æмæ сын авдæны зарджытæ кæй кодтай, уыдæттæ. Гыдзыбе! Гыдзыбе! Мæхи Гыдзыбе! – йæ цæстыты къусджытæ цæстысыгæй айдзаг сты. Уарыны дæттæ уæрдоньы цæлхвæдты куыд фезгъорынц, афтæ æрлæсæн кодтой йæ фæлурс рустыл. Къæлæтджыныл йæхи æруагъта. Йæ къухты хæцъилæй йæ цæссыгтæ ныссæрфта. Иу цасдæр æнкъардæй абадт. Йе ‘ууад ахсæн ын бамбарын кодта, стонджы йын кæй у, уый. Сыстад. Куклайы йæ бынаты сæвæрдта. Цæлгæнæнмæ бацыд исты ахæрын æнхъалæй. Дзаг тæбæгътæй рыг дæр нал аздад. Æрмæст ма стъолы кæрон лæууынц цæххы аргъæй чи аздад, уыцы лыстæг æхца.

– Сæ фæлхæрдтæм сын кæдмæ æнхъæлмæ кæсдзынæн? Цон æмæ мæхицæн дзул æрбахæссон! – лыстæг æхца йæ къухмæ рахафта, анымадта сæ. – Дзулы фаг сты.

Æнкъардæй рацыд хæдзарæй. Сыхæгты дуармæ бакаст. Иучысыл сыхæгты дуары цур алаууыд, стæй сабыргай æрхизы асинтыл. Дыккаг уæладзыджы хæрхæмбæлд фæцис йæ мады мад Госæзийыл. Хæрдмæ цæуын ын зын у, тыхулафт кæны. Йæ бæзджын чырынтæ кæлмæрзæн дæр хаст фаг у, фæлæ йæ цыфæн-

ды тæвды дæр йæ сæрæй нæ исы, уæд дам ма сæр фæриссы.
Ненайы ауынгæйæ æрлаууыд.

– Кæдæм уайыс?

Уый йæм ницы дзуры.

– Куыд стут?

Нена уыцы тыппыраей лаууы.

– Дæ дзыхи дон ис? Æз дæу куы фæрсын. Хæдзары исчи ис?

– Ничи, – тынг сабыраей, Госæзимæ нæ кæсгæйæ, загъта Нена.

– Тæуырзæт кæм ис?

– Гадзыбе кæм ис, загъгæ, ма цауылнæ фæрсыс? Дæ чызгæн цæмæй тæрсыс? Дард нæй. Нæ сыхæгты фатеры. Нæ тæккæ ком-коммæ. Ныр йæ хæзгулимæ хæргæ дæр уым кæнынц æмæ хуысгæ дæр. Хорз ын бауынаффæ кодтай. Хорз æй сахуыр кодтай, хорз ын бацамыдтай. Дæхи удæн, дам, цæр! Дæхи уды мæт, дам, кæн! Гъемæ афтæ цæры! Йæхи уды мæт кæны! Марадз, дæхи цæстытæй йæ фен! Цы байтыдтай, уый кæрдгæ!

Госæзи лаууыд æнæ змæлгæ, цыма йæ дзабыртæ асинтæм сасымæй ныхæст æрцыдысты, афтæ. Ацы хатт Ненайы ныхæсты ныхмæ ницы сдзурын бацис йæ бон йæ чызджы сæрыл. Бынаей, фыццаг уæладзыгæй сыхъуыст куыдзы бæзджын хъалæсæй рæйд. Госæзи базмæлыд. Уæнтæхъил, сæргуыбыраей рацыд уынгмæ.

VI

Базыг ахæстонмæ бахауд. Цæмæн? Тæуырзæт æй нæ зоны. Ацархайдта, кæйдæрты афæрстытæ кодта, фæлæ рæстмæ ницы базонын бацис йæ бон. Бады диваныл. Йæ къæхтæ йæ быны батымбыл кодта – хъуыдытæ кæны:

– Цы бакодтай ахæмæй, Базыг? Кæд дыл дæ куысты рæдыд æрцыд, уæд уый дæ фырхæларзæрдæйæ. Æви кæйдæр фæндагыл цæхгæрмæ ахызтæ? Нæдæр дæм къæбæр, нæдæр фыстæг бадæттын нæ уадзынц, уæд дын цæмæй феххуыс уон? Ныр æртæ мæйы рацыд де ‘рцахстыл. Уæдæй нырмæ никуыдæмуал цауын. Æвæццæгæн, ам иунæгæй сæрра уыдзынæн. Нена дæр ма ныууагъта. Ам дуарæхгæдæй куы ныммæлон, уæддæр ма ничи базондзæн, – йæ фæстæг ныхæстæй йæхæдæг фæтарст, æваст фæстад. Балкъонæй кæртмæ ныккаст.

Змæлæг дзы нæй.

– Сæ телевизорыл та бæхбадт скодтой. Кæрты абадынмæ

дәр сә нал әвдәлы. Исты мыл әрцыд, зәгъгә, уәд мәм чи фәкәсдзән? Кәй хъәуын? – фәстәмә фәзылд. Уатмә згъорәгау бакодта. Йә сәрыл дыууә къухәй хәцгәйә, рауай-бауай кәны. Әваст стыр кәсәны раз абадт. Йәхимә әдзынәг кәсы. – Җртә мәймә цы хуызән сдән! Мә цәсгом бампылд. Мә цәстытә сә къуырфыты рәбыноз бабырыдысты. Мә уындәй мәхи зәрдә узал кәны. Ахәм хуызы мә Базыг зонгә дәр нал бакәнид. Зәгъид, сау рәсугъд, уый дәхицән цы бакуыстай?

Иу цасдәр әнкъардәй абадт. Йә аивгәнәнты лагъз раласта.

– Ныххатыр мын кән, Базыг. Ахәм цардәй цәрын нәу мә бон. Җгъгәд фәуәд! – йә цәсгоммә зылд куы фәцис, уәд сыстад. Дардәй ма йәхимә бакәстытә кодта. Цәсгом фестад туг әмә ‘хсыр. Йә зәрдә бахъәлдзәг. Йәхицән базарыд. Йә зынгхуыз къаба йә уәлә ‘ркодта. Базыджы ләвәрттә иууылдәр йә уәлә ‘рцауыгъта. Йә даргъ хәцәнджын хызыны бос йә ‘фцәгыл бафтыдта, къәсәрәй рахызт. Кәртыл йә цәст ахаста – ничима дзы ис. Хуыцау әй фыдәмбәләгәй бахизәд!

Сау кәсәнцәстытә бакодта, хәдзари аууон фәци. Цыма йәм чидәр кәмдәр әнхәәлмә кәсы, уыйау хъуыддагхуызәй бахәццә стыр уынгмә. Адәм дзыгуыртәй ләууынц. Тәуырзәт сыл йә цәст аивәй ахаста. Зонгә адәймаг дзы нә разынд. Уынджы уәллаг кәрон әрләууыд.

– Паркмә бацәуон, әви ма уынджы уырдыгмә ацәуон? Цәй, цәуон йә иннә фәрсты уынгән. Кәд дзы иу зонгәйыл фембәлин.

Трамваймә иукъорд адәймаджы әнхәәлмә кәсынц. Тәуырзәт, цыма денджызы хъаз фәленк кәны, уыйау сә иуварсты ныйивгъуыдта. Къордәй әртә ләппуйы фәхицән, йә фәдыл бафтыдысты.

Астәуәй цәуы бәрзонд, хәрзконд ләппу. Йә фәйнафарс цәуынц дыууәйә. Иу әнәдаст, иннә – саулагъз. Батраз, Тәуырзәтәй йә цәстытә нә исгәйә, дзуры цыдәртә. Тәуырзәт йә цыд фәсабыр кодта. Сәр иуырдәм әрзиы. Цыма йын әндыснаг йә бәрзәйы нуәрттә ныхъхәбәр кодта. Уый хыгъд цәстытә сау әвгты бынәй әгас уынджы цәуджытән се ‘ппәтыл дәр әххәссынц. Дуканийә рахызт рәстәмбис сылгоймаг. Йә хызыны уәзәй иуырдәм әркәәдз. Тәуырзәтырдәм иу каст фәкодта. Йә цәстытыл нә баууәндыд. Тәуырзәт әй бамбәрста, йә мидбылты йәм бахудт:

– Фатимә! Нал мә базыдтай?

Фатимæ йæ хызын æрæвæрдта, æдзынæгæй кæсы Тæуырзæтмæ.

– Тæуырзæт? Уый ды дæ, Тæуырзæт? Æнцонты дæ ничиуал базондзæн! – хæстæгдæр æм бауад.

– Уый æз дæн, Фатимæ! – кæрæдзи æрбахъæбыс кодтой.

– Ай-гъай дæ нал базыдтон. Бынтон дæ хуыз скалдтай! Æмбис ферыгондæр дæ!

– Цæргæ кæнын, цæргæ, Фатимæ! Кусгæ дæр кæнын æмæ цæргæ дæр! Бирæ рæстæг мын ис фæллад уадзынæн, мæхимæ зилынæн.

Фатимæ йын йæ сызгъæринтыл йæ цæст ахаста.

– Зыны дыл, хорз кæй цæрыс...

– Цæрын, мыздмæ не ‘нхъæлмæ кæсын. Алы бон дæр армы дзаг æхцаймæ баздæхын мæ хæдзармæ. Куыд сты скъолайы не ‘мбæлтта? Куыдтæ цæрынц ацы тыхст рæстæджы?

– Цæрынц, магуыры цæрдтытæ кæнынц, æртыгай мæйтæ мызд нæ райсæм. Ды амондджын цыд ракодтай скъолайæ. Ахуыргæнæджы куыстæй кæд балхæдтаис уыйбæрц хæзнатæ?

Уыцы ныхæстæ кæнгæ ныххæццæ сты тигъмæ. Трамвай сæ æрæйæфта.

– Цæй, æз ацы трамвайы абадон, кæннод иннæ æрæгмæ уыдзæн. Æхсызгон мын уыд дæ фенд, Тæуырзæт, – загъта Фатимæ æмæ трамваймæ бахызт.

– Мæнæн дæр тынг æхсызгон уыд дæ фенд. Фæндараст у, Фатимæ! Уæхимæ-иу салæмттæ ратт!

– Кæдæм фæтагъд кодта Фатимæ? – трамвайы фæстæ кæсгæйæ афарста Батраз. Ныронг лæппутæ се’мдзу фæкодтой, сæ ныхæстæм сын сæ хъус дардтой. Тæуырзæт æм бакаст.

– Зонгæ стут Фатимæймæ?

– Цæмæн зонгæ? Хорз сыхæгтæ. Нæ дуæрттæ фæрсæйфæрстæм. Нæ бадт, нæ хæрд иумæ. Иумæ схъомыл стæм иу кæрты. Ды та йæ цæмæй зоны?

– Мах иумæ куыстам скъолайы ахуыргæнджытæй.

– Цæмæн куыстам? Ныртæккæ та?

– Ныртæккæ та скъолатæ уагъд сты, каникултæ!

– Гъемæ, кæд Фатимæймæ афтæ хорз зонут кæрæдзи, уæд мах дæр базонгæ уæм. Батраз мæ ном, дæн бизнесмен. Арæх ваййын фæсарæнты. Нырма уал уыдтæн Китайы, Канадæйы, Францы, Германы, Англисы...

Цымыдисæй йæм фæхъуыста Тæуырзæт. Стæй, арф ныу-улафгæйæ, загъта:

– Цы амонджын дæ! Цы бæстæты фæдæ! Цастæ федтай! Æз та Елхотæй дæлдæр æмæ Суадагæй фалдæр никуы уыдтæн. Тæуырзæт мæ ном, – йæ къух æм бадаргъ кодта. Батраз Тæуырзæты къух райста, нæ йын æй уадзы:

– Нæ базонгæдзинад амонджын бон фæуæд, – галиу къухæй йын цыма йæ къухы уæларм хъарм кæны, йе ‘нгуылдзты фæлмæнтæй йын йæ цонгдарæн, йæ къухдарæнтыл сæрфæгау æркодта.

– Æз кæмфанды куы ваййын фæсарæнты, уæддæр фæмысын нæхи чысыл Ирыстон. Махæн Хуыцау цы æрдз балæвар кодта, ахæм никæмæн. Æз уарзын нæ цъæхвæлыст кæмтты улафын. Йæ уæлдæф – æвдæдзы хос. Уæнгтæ дзы æнахуыр рог свæййынц. Ноджы ма дзы физонæг хæрзад нозтимæ куы ваййы, уæд.

Тæуырзæт сцыбæл Батразы ныхæстæм хъусгæйæ:

– Æз дæр уарзын æрдзы хъæбысы улафын. Æрмæст хорз зонгæтимæ.

– Мæнмæ афтæ кæсы, цыма тынг рагæй зонæм кæрæдзи.

– Æмæ, гъа, цы дын зæгъон...

– Райсом цы кусыс? – æваст æй афарста Батраз.

– Райсом? Райсом кусгæ кæнын.

– Иннæбон та?

– Иннæбон мын улафты бон у.

– Иннæбон цауæм æрдзы хъæбысмæ! Æрмæст мын дæ телефон ратт.

Тæуырзæт нывнæлдта йæ чысыл хызынмæ. Батраз гæххæтмæ ‘ркаст:

– Тынг хорз! Иннæбон райсомæй фараств сахатыл дæ хæдзары дуармæ лæудзæни «Волгæ», ныр мын бахатыр кæн. Вагзалмæ мæ ныууайын хъæуы. Канадæйæ иу вагонмæ кæсын æнхæлмæ. Афойнадыл æй куы нæ равдæлон кæнон, уæд ын фæстиаты тыххæй дзæвгар хъæуы фидын.

Уыцы ныхæстæм хъусгæйæ, Тæуырзæты зардæ йæ риуы фырцинай базмæлыд. Фæлæ йæхиуыл хæцын хорз зоны. Йæхи афтæ дары, цыма йын йæ ныхæстæ хъусгæ дæр нæ фæкодта.

– Хорз, хорз. Иннæбонмæ уал, – йæ мидбылты фæлмæн бахудгæйæ, загъта Тæуырзæт. Батразы фæстæ кæсгæйæ баззад. «Хæрзконд, хъæздэг, бизнесмен. Мæн ахæм хъæуы æрмæст. Хуыцау мын æй мæ къухтæм йæхæдæг æрбалæвардта», – сау

касәнцәстытә әрбакодта. Аздәхт, фәцәуы сабыргай уынджы уәләмә. «Әнхәлдән, мә хьул та сах абадт».

Батраз стыр хьуыддагхуызәй уынджы уырдыгмә фәуайы. Дыккаг цәхгәрмә уынгәй куы фәдәлә, уәд Кис әмә Госә йә размә фесты.

– Цәй куыд? – афарста Госә.

Батраз йә бәзджын сау рихи амонән әнгуылдзәй сәрфәгау акодта.

– Ис дзы, цы дзы астыгьдәуа, уый.

– Әмә ма уәд цәмә у каст? – йә хьоппәг цәстытә фәирд кодта Кис.

– Иннәбон уал әз йемә цәуын Куырттаты коммә.

– Уый сә уырдем нә раласдзән! – цәхгәр алыг кодта Кис.

– Тагьд ма кәнут. Уәд мәм ис әндәр фәнд. Чысыл фәгәдзә кәнәм. Нә хьуыддагәй куы ницы уайа ам, уәд әй әз аласдзынән коммә, сымах та мәнә ацы адрисмә хәдзармә.

– Ома сә хәдзарәй? – афарста Кис әмә Госәмә бакаст.

– Иунагәй цәры, әви ма хәдзары исчи ис? – афарста Госә.

– Иннәбон алцы сбәлвырд кәндзынән. Сәйрагдәр, цы дзы астигьәм, уый ис. Ныр цәут. Әз райсом мә машинә барәвдз кәндзынән, стәй немә цы аласдзыстәм, уыдәттә.

Хур йә цалхы дзагәй Гәмәх хохы сәрмә стылд. Батразы «Волгә» ләууы Тәуырзәты балкьоны бынмә.

Фәзынди Тәуырзәт. Кәртыл ахаста йә цәст. Батразы цәстытә андәгьдысты йә хьуырыл, кьухтыл. Йә зәрдә нә барухс. «Ницы кәны, Тәуырзәт, нырма гәнәнтә ис».

Машинә йәхи рогән айста Джызәлырдәм, ләгьз уәрәх фәндагыл. Тәуырзәт йәхи фәстауәз ауагьта бандоныл. Аивәй кәсы Батразмә. Рәсугьд сау цәстытә. Әхсәвыгон фәнычы бынәй зынгтә куы 'рттивой, уыйау йә сау кьәләт әрфгуыты бынәй цәхәр калыңц.

VII

Сабатбон. Хур бәрзонд ссыд. Тәуырзәт ма хуыссы. Уәнгтә уәззау. Әрбайхьуыст дуары дзәнгәрәджы хьәр. «Мәхимә уал уәддәр куы азылдаин». Уәззаугай сыстад. Кәсәнмә бакаст.

– Мә цәсгом карчы цьәхбылы цьары хуызән. Цымә та мәм йә фыдбылызы кьәхтә кәй әрбахастой?..

Халат йæ уæлæ ‘рбакодта. Дуарæн æддæрдыгæй лæууыд йæ сыхаг Дуне. Тæуырзæты цæсгом фæтар.

– Дæ райсом хорз, Тæуырзæт. Иу чысыл дæ ‘вдæлы?

Тæуырзæт æм комкоммæ нæ кæсы. Цæсгом æнæ азылдæй куыд равдиса.

– Рахиз мидæмæ. Цæуын мæ хъæудзæн, фæлæ... – Йæ разæй йæ æрбауагъта. Уатмæ куы бахызтысты, уæд ын Тæуырзæт диванмæ ацамыдта. Дуне йыл сабыргай йæхи æруагъта.

– Тæуырзæт, мæ хур, æрбад-ма мæ фарсмæ.

– Цæй, цы бадон, кæд нæ къам нæ исæм, – загъта, фæлæ уæддæр æрбадт, цæуыл ын дзурдзæн, ууыл дызæрдæг кæнгæйæ.

– Тæуырзæт, мæ хур, æз дæ фыдæй дæр хистæр дæн. Мæ царды фæдтон æмæ фаг зындзинæдтæ бавзæрстон, гуыргъахъхъ фæндæгтæ, зынтæ æмæ цинтæ. Раст зæгъгæйæ, зынтæ фылдæр уыдысты цинтæй. Дæ фарн бирæ уæд, нæ лæгимæ цы ацардтæн уæлæуыл, уый мæрдты дæр мемæ уæд. Цыппар чызджы æмæ дыууæ лæппуимæ баззадтæн. Сæ хистæрыл мын дыууадæс азы цыд, сæ кæстæр та ма гуыбыны уыд. Нæ лæг хæстмæ куы ацыд, ууыл афæдз дæр нæма сæххæст, афтæ «сау гæххæтт» райстам. Æмæ нæ кæстæры уынгæ дæр нæ фæкодта. Уал бинойнаджы хæрын дæр хъуыд. Хъæуы нæлгоймаг нал баззад. Фæстагмæ ма бынтон æрыгæтты мæнауласæн бричкаеты савæрдтой, æрмæст сæ сæртæ зындысты гуыффæйæ. Аластой сæ æмæ сæ фæстамæ иунæг дæр нал æрыздæхт. Адæймаг æххуысмæ йæхи кæмæ бакъул кодтаид... Мах, хъæуы сидзæргæстæ, нæ дымджытæ стылдтам, нæхи бафистæг кодтам æмæ тъæнджы мæй уæрджытæм миты колхозы нартхор тыдтам. Нæ къухтæ-иу салд нартхорыл бандзыг сты. Митæй сæ аууæрд æмæ та тонгæ. Нæ уæгъд бонты та хъæдæй сыфцæй талатæ ластам. Бæхтæ, уæрдæттæ махмæ кæм æвдæлдысты. Хор ластой горæтмæ. Хæстан... Мах та сын, сылгоймæгтæ, æхсæвыгæтты хъарм цъындатæ быдтам. Уалынмæ немцы Ирыстонмæ дæр схæццæ сты. Нæ хъæу нын бацахстой. Нæхионтæ сæ æртæрдыгæй æхстой, хъæдæй, Къардонæй, горæтæй, хъæуы ма искуы-иу хæдзар æнæхъæнæй баззад. Махæн дæр ныккалди. Хъæдмæ алыгъдыстæм æмæ нæ сыхæгтимæ фондз хæдзары бинонтæй иумæ иу бинонтау цардыстæм. Нæ зымæг уым кауын къулты ‘хсæн æрвыстам. Уазал æмæ æххормæгтæй куыддæртæй аирвæзтыстæм, мæ хистæр чызг суазал, фæсахъат

æмæ амард. Иннæтæ хуыскъæлы руаджы аирвæзтысты. Иууылдæр сахуыр кодтой. Алчи дæр сæ царды йæ бынат ссардта æмæ се ‘мбæлттимæ, сæ кæстæртимæ дзæбæх цæрынц. Дыууæ лæппуйы ахуыры фæстæ Мæскуыйы баззадысты цæргæйæ, чызджытæ та ам Ирыстоны алы хъæуты цæрæг хæдзæрттæ систы. Мæнæн та ацы къуым радтой, нæ лæг хæсты кæй фæмард, уый тыххæй. Йæ номыл кæй у, уый мын адджын у мæ зæрдæйæн. Мæ фырттæм дæр цæрынмæ уымæн нæ комын. Мæрдты кæд исты ис, уæд афтæ куы банхъæла стырзæрдæ йыл сдæн, зæгъгæ, – йæ куатæйы дзыппæй къухмæрзæн систа, йæ цæсты бынтæ асарфта, йæ ныхас кæны дарддæр. – Тæуырзæт, мæ хур, ды дæр сывæллон нал дæ. Ацы ныхæстæ дын цæмæн кæнын, уый хъуамæ ‘мбарай. Махау сугхъуаг, хæрдхъуаг, дарæсхъуаг нæ дæ. Ныртæккæ уæды æгъдау, уæды æфсарм нал ис. Гъе, тæхуды, æмæ уæды ‘гъдау æмæ ныртæккæйы амалджын цард иумæ Хуыцау куы раттаид! Тæуырзæт, мæ къона! Дæ цот дæхицæй бæрзонддæр фесты. Сæ дарддæры цардыл сын ахъуыды кæн. Сæ фæндæгтæ сын ма сæхгæн. Ацы кæрты хорз, æгъдауджын хистæртæ ис. Ды сын сæ цурты дæ хæзгулты æрбацæйхоныс. Аив нæу уый. Хъызылбеджы ацыды фæстæ де’фсарм, дæ хорздзинадтыл æгæр тагъд систай дæ къух. Кæм ис дæ хистæр чызг Замирæ? Зæды хуызæн чызг. Йæ уынд, йæ конд, йæ уæздан ныхас, йæ зæрдæхæлардзинад... Æнæхъæн мæй кæм ис? Цæмæй цæры? Цавæр адæймæгты уацары бахауд? Исты йын зоныс? Æмæ кæд, Хуыцау бахизæд, зынг зæгъынай ком нæ судзы, фæлæ кæд удмидæг нал ис, уæд та? Æнæ уыдон сбæлвырд кæнгæйæ, æхсæв æнамæтæй куыд бахуыссыс, куыд бафынай вæййыс? Науæд Нена. Уыцы рæзгæ уды тæригъæд дын Хуыцау куыд ныбардзæн. Уый бæрц фæцардтæн, фæлæ ахæм диссаг никуы фæдтон, никуы фехъуыстон. Мадæн хъæбулæй зынаргъдæр ницы ис зæххыл. Уыцы уарзон хъæбулы дзыхæй дæ сойджын къæбæр слас æмæ йæ кæмæндæр хæрын кæн дæхи æрра уды монцты фæдыл. Сывæллон та куы æфсæст, куы æххормаг. Йæ уæттæ дын чи суæгъд кæны, уый дæ хорздзинад никуы бафæнддзæн. Дæуæн хорз уа, уый тыххæй дæм нæ ратты йæ фатеры дæгъæлта. Хæлæг уæм кодта дæ сыхаг Хъызылбегимæ уæ уарзон цардмæ æмæ цæмæй уæ цард фехæла, ууыл архайдта. Уый дæр цæрæнбонты йæ лæджы аууонай гæрæхтæ кодта. Йæ лæг æй æрмæст æмбæрзæнæн хъуыд йæ «хорз» хъуыддæгтæн. Ныр уый базæронд. Йæ къамтæ

арæвæрдта. Ды йын йæ чъизи тырыса бæрзонд систай æмæ нал цот зонис, нал сыхаг, нал хæстæг. Цы кодтай, Тæуырзæт? Цы дыл æрцыд? Ахæм куы нæ уыдтæ. Цавæр фылгулы æлгъыст фæдæ? Цы зæрдæйæ ныууагътай дæ хъæбулы арæндонь? Æнæ мады 'хсырæй, æнæ мады рæвдыдæй. Ныр дæм цал хатты æрбарвыстой, ахæсс дæ сывæллоны, зæгъгæ. Æркæс дæхимæ. Ахъуыды кæн дæ дарддæры цардыл, цалынмæ дын æгæр нæ байрæджы, уæдмæ. Бахатыр кæн мæ цæхгæр ныхæстæн. Мæхицæн дæ ницы агурын. Ды та съл лæмбынæг ахъуыды кæн, – сыстад, сабыргай рацыд. Дуарæй ма йæм бадзырдта. – Ма мыл фæхудæд дæ зæрдæ, фæлæ-иу æрхуд дæхиуыл, бынтон куыд нæ фæфæсмойнаг уай, афтæ...

Тæуырзæты дзыхæй иу сым дæр не схауд. Дунейы ныхæстæм цыма тынг зæрдиагæй хъусы, разы съл у, йæхи ахæм хуызы скодта, фæлæ Дуне куыддæр дуарæй ахызт, афтæ фæгæпп ласта:

– Кæс ма ацы зæронд хъæрццыгъамæ! Мæн цæрын ахуыр кæны! Дыууæ дамгъæйы бакæсын йæ бон нæу, афтæмæй мын зонд амоны! Гъеныр ма дæу зонд хъуаг уыдтæн. Фæлтау де 'мпгъызтытæ куатæ ногæй куы раивис. Цот! Мæ цотæн нырма сæ цард разæй ис. Алцы дæр баййæфдзысты. Æз уал ацæрон! Æз уал ахæрон! Уæ цæсты фиутæ мæнмæ кæсгæйæ, фыр хæлæгæй тайынц, æмæ ууыл уæ пырх калут! Ницы уын дзы рауайдзæн, мæ буц сыхæгтæ! Æз цардтæн! Цæрын! Æмæ цæрдзынæн! Мæ зæрдæ куыд агуры, мæ зæрдæ куыд зæгъы, афтæ!

VIII

Батраз æмæ Тæуырзæт балæууыдысты Куырттаты комы. Батраз архайдта Тæуырзæты цæсты йæхи хорзæй равдисыныл, хъæлдзæг, худæн ныхасæй цыдæриддæр зыдта – нæ бацауæрста.

Дыккаг бон та Хъобангомы балæууыдысты. Ацы хатт дæр та нæ бакодта йæ уæлæ йæ сызгъæринтæ. Хъæдмæ сæ цæмæ кæна. Батраз уыд тынг хъæлдзæг. Йæ зарынмæ йын Тæуырзæт дæр бахъырныдта. Физонджытæ куы сцæттæ сты, дзæбæх куы абадтысты, уæд ын Тæуырзæт йæ бæрзæйыл йæ къухтæ æрбатыхта.

– Батраз! Иннæбон мæ гуырæнбон у. Кæимæ дæ фæнды, уыдонимæ дæ хонын нæхимæ дæс сахатмæ.

– Уый та куыд уæхимæ? Фыццаджыдæр дын арфæ кæнын рагацау. Дыккаджы та уæхимæ нæ, фæлæ ресторан «Нар»-мæ. Хæдзары змæнтдзынæ, тæбæгътæ 'хсдзынæ, ныффæллайдзынæ!

Уый цæй гуырæнбон у?! Гуырæнбон мæ бар фæуæд. Иннæбон дæс сахатмæ нæ, фæлæ изæры аст сахатмæ рæвдз у. Æз дæм машинæ барвитдзынæн.

Дыккаг бон нозтфæлладæй стыр сихормæ фæхуыссыд. Йæ цæсгоммæ базылд, йæ ног æнæдыс къаба скодта, стыр уынгомæ йæхи байста. Уым фембæлд йæ раздæры æмкусæг æмбал Ханийыл. Салам радтой, ацинтæ кодтой, стæй Тæуырзæт Батразæй æппæлынмæ фæцис.

– Æллæх, æллæх, Хани! Уый дæхи дыууæ цæстæй куынаæ фенай, уæд дæ мæ ныхæстæ нæ бауырндзысты. Æцæг Нæртон Батраз! Бæрзонд, хæрзконд, нарæгастæу, фæтæнуæхск. Йæ сау бæзджын рихитæ дæр сæхæдæг фондз лæджы аргъ сты. Науæд йæ цæстытæ!

– Батраз зæгъыс? Раздæр æй цыма Базыг хуыдтай?

– О! уый... уый уымæй размæ уыд. Тынг хорз адæймаг. Мæ зæрдæмæ дæр цыд.

– Цы фæцис ныр?

– Ахæстонмæ бахауд, Йæ куысты йыл исты рауад, æвæццæгæн. Нырма бæрæг нæу. Тæрхон ын нæма уыд.

– Уыдон иууылдæр хорз! – йæ ныхас ын фæлыг кодта Хани.

– Куыстмæ кæд рацæудзынæ?

– Куыстмæ?! – дисгæнæгау афарста Тæуырзæт.

– О, куыстмæ!

– Куыст бирæгъ нæу. Хъæдмæ нæ фæлидздзæн. Мах нал уыдзыстæм, Хани, куыст ма уæддæр уыдзæн.

– Хаххæй æгæр нæ ахызтæ?

– Цавæр хаххæй?

– Куырмæй цъыфдзастмæ фæцæуыс. Дæ хъуырма дзы нын-ныхсдзынæ. Æртъæпæн у дæ хæдзары. Раздæх дæ куыстмæ, цалынмæ дæ нæ антъæрдтой, уæдмæ. Дæхи къахæй сæрсæфæнмæ фæцæуыс! Æрлæуу! Æгъгъæд скæн!

– Хани! Æз уыцы зондамонæн ныхæстæ иу æмæ дыууæ хатты нæ фæхъуыстон.

– Æз дын зонд нæ амонын, æз дын тæригъæд кæнын. Адæймаг уарзон адæймагæн зæрдæйæ куыд фæтæригъæд кæны, афтæ.

– Тæригъæд? Мæнæн?! – йæ дзыхы дзаг ныххудт. – Æз тæригъæддаг нæма дæн! Æз цæргæ кæнын, цæргæ, Хани! Мæн ныртæккæ цæрын фæнды! Ам! Уæлæуы! Райсомы цард мæ нæ хъæуы! Райсом цы уыдзæн, уый ничи зоны! Цæй, ацæуон. Мæ къухы ныхтæм

азилын кәнон. Райсом мын мә гуырәнбон Батраз ресторан «Нар»-ы бәрәг кәны.

– Бахатыр кән. Цыма дә гуырәнбон ныронг февралы кодтай?

– Уый та цы уәлдай у? Паддзахады стыр бәрәгбон дәр ма куы рахәссынц әндәр бонмә. Хонын дә, Хани, райсом изәрәй аст сахатмә уыцы ресторанмә!

– Бузны! Әз ресторантәм цауын ахуыр нә дән. Фәрнәй дыл дә гуырәнбонтә цауәнт. Ахсәв куы ‘рхуыссай, уәд-иу бафынәйы размә мә ныхәстыл ахуыды кән.

Тәуырзәт Ханийы фәстә кәсгәйә баззад. «Хәләг мәм кәны. Нәлгоймаджы буары хәстә нәма фәцис әмә йә не ‘мбары, сылгоймаджы буары кьлеткәтә дзы ног кәй кәнынц, фылдәр кәй цәры»...

Рестораны стыр залы уәгд бынат нал ис. Хәрд, нозтәй фынгтә дзаг. Музыка, зарджыты зәлтә хуустә рәвдауынц. Фәсивәды кафтәй зәрдә рухс кәны. Арыгон хәрзаив чызджытә әмхуызон дарәсты фынгтыл узәлынц. Зәрдә хәәлдзәг куы уа, уәд кьәхтә кафын агурынц. Батраз әмә Тәуырзәт дәр сә фаг фәкафыдысты. Ныр фынгмә әрбаздәхтысты, хәәлдзәг худт кәнгәйә. Тәуырзәт әрәджыты афтә хәәлдзәг никуыуал уыд. Йә гуыр әрдәгәй уәләмә гом. Урс буар тәмәнтә калы. Хьуырыл дәллозгомау әрзәбул ставд, әрттывд-тытәкалгә зынаргь рәхыс. Йә кәрон Мадымайрәмы ныв сызгьәрин кьәләты. Цәнгтә, хуустә, әнгуылдзтә нал зынынц сызгьәрин әмә бриллиантәй. Дзәбәх анызта, уый йыл фәбәрәг. Цәстытә әхгәнынц. Зәхх әй йәхимә ‘лвасы. Әмә куыннә. Йе ‘мвынг бадәг ләппутәй йын алчи дәр йәхи номыл сыкьа баназын кодта. Кафгәйә стәвд, әмә нозт сәрмә бынтон ныщавта. Батраз ләппутән цәстәй ацамыдта, ахонут әй, зәгьгә. Йә цәнгтыл ын әрхәцыдысты, кәртмә цы әфсәйнаг асинтә ис, уыдоныл сабыргай әрхызтысты. Машина ләууы стыр сусхәд бәласы бын аууоны. Тәуырзәты куыддәр машинәйы фәстаг бадәныл бавәрдтой, афтә атагәр. Ләппутә йә фәйна фарс әрбадтысты. Асыгдәг әй кодтой.

– Шеф! Цәуәм! – Батраз бабадт раззаг бадәныл...

Тәуырзәт базмәлыд. Цәстытә байгом кәнын нә фәразы. Сәр уәззау. Цыма йыл здыйы хох арәнцад.

– Мә сәр ницыуал ахсы. Ресторанәй куыд рацыдтән?

Хæдзармæ куыд æрбафтыдтæн? Асинтыл та цыппæрæм уæладзыгмæ куыд ссыдтæн?

Тыхтæй амæлдтæй рабадт. Йæ сæрыл дыууæ къухæй хæцы.

– Мæ сæры фæхстæ фæйнæрдæм рæдувынц, – йæ къæхтæ бынмæ æруагъта. – Мæ хæдзарыл! Æд дзаумæттæ та цæмæн хуыссын? – Слæууыд. Фæстæмæ ‘рбадт. – Гуыдиаты куыройау мæ сæр зилы. Цыхцырæджы бынмæ куы баирвæзин, уæд узал донæй кæд мæ сæр йæ гаччы сбадид. Слæууыд та. Къулы ‘ндæйтты сабыргай хихсæнмæ бацыд. Йæ сæрыл рауагъта узал дон. Хихсæны хисæрфæн нæ разынд. Йæ дон тæдзгæ мидæггаг уатмæ бацыд. Замирæ хуыссы диваныл уæлгоммæ. Йæ ныхыл хуылыдз хисæрфæн æвæрд.

– Нæ сæфт фæзынд. Ай дæр, æвæццæгæн, мæнæй хуыздæр уавæры нæй. – Шифанерæй райста хисæрфæн. Йæхи сæрфгæ тыргъмæ рацыд. Стыр кæсæны размæ ‘рбадт. – Мæхи хуызæн нал дæн. Мæ цæстыты бынтæ куыд барæсыдысты. Уагæры цас банызтон? – Фæкомоммæ йæ хъустæм. – Мæ хъусцæджытæ! – базгъордта йæ хæзнаты къопмæ: афтид. – Не сты ам! – æркаст йæ къухтæм, цæнгтæм. – Мæ къухдарæнтæ! Мæ бриллианттæ! Мæ сызгъæринтæ!

Фæсонт. Разгъор-базгъор кæны уæтты.

– Бабын дæн! Мæ хæдзар фехæлд! Цы акæнон? Кæмæ хъæр кæнон фæдис! Бастыгътой мæ!

Фæкомкоммæ Замирæмæ.

– Мæнæ! Мæнæ ис мæ давæг!

Дыууæ къухæй йыл ралæууыд хуыссæнмæ. Хуыссæгхæлдзæг чызг фæтарст. Цъæхахст кæны, цы ‘рцыд уый не ‘мбаргæйæ. Тæуырзæт æй диванæй раппæрста. Къахæй йын йæ фæрстæ хойы.

– Мæ сызгъæринтæ! Мæ бриллианттæ мын цы фæкодтай? Кæцæй ма фæзындтæ мæ фыдбылызæн! О уынгты цъылын! – къахæй та йæ хойы.

Сыхæгтæ йæ хъæрмæ фæфæдис сты. Дуне Тæуырзæты иуварс асхуыста:

– Худинаг дын фæуæд! Цæй тыххæй марыс дæ чызджы? Куыд æм батасыд дæ къух? Æнафоны уый цавæр хъæр у?

– Бабын мæ кодта, Дуне!

Замирæ йæ кæуын фæуагъта. Схæцыд йæ сæрыл:

– Цавæр сызгъæринтæ? Цавæр бриллианттæ? Æз дын сын цы зонын?

– Мауал мын уынын кән дәхи! Фесәф мә хәдзарәй! Дзәгъәлкъах!

– О! Ӕз дзәгъәлкъах! Фәлә давәг нә дән, Дунә! Кәд дзәгъәлкъах сдән, уәддәр дәу тыххәй, мә мад! Цал әмә-иу мә цал хатты сыстын кодтай зымәгон әхсәв мә хъарм хуыс-сәнәй? Ахәццә мә кән, зәгъгә. Ды-иу дә радон хәзгулмә хъарм уатмә бахызтә, әз та-иу уыцы уазалы әмбисәхсәв, тәнәг къабайы гәртт-гәртгәнгә фәстәмә раздәхтән. Ды әрмәст дәхи уды кой кодтай. Мә мәт дә нә уыди. Ӕз цы дән, уый дән, фәлә давгә – нә! Мысгә мыл кәны, Дунә! Дысон әз раздәр әрбацыдтән. Кәд фәзынд ай та, уый зонгә дәр нә бакодтон.

– Уәдә цы фесты мә сызгъәринтә?

Дунә Замирәйы цонгыл схәцыд. Ракодта йә сәхимә...

IX

Тәуырзәт диваныл бады. Фәлдахы модәты журнал. Ӕнә ‘рбахойгәйә чидәртә ‘рбахызт йә уатмә. Разәй Зәлухан, йә фәдыл Аминәт. Уый хъәбысы тәнәг хъәццулы тыхтәй сывәллон. Ӕппәт уыдәттә ауынгәйә Тәуырзәт фәуыргъуыйау. Ӕваст фестад. Йә дзыхыдзаг ныхъхъәр кодта:

– А-ми-нәт! Цәмән әй әрбахастай! Ахәсс әй, кәцәй йә ‘рбахастай, уырдам! Науәд уый дәр амардзынән әмә мәхи дәр!

– Ма хъәр кән! Сывәллон райхәл уыдзән. – Аминәт сәбийы мидәггаг уаты сынтәгыл әрәвәрдта. – Ахуысс, мә дзиба, афынәй кән. Ацы хәдзары бындар ды дә. Дәумә дзы иннәтәй фылдәр бартә хауы, кәд әй иуәй-иутә бамбарынхъом нал сты, уәддәр.

Аминәт сыхәгтыл азылд әмә сә ‘рбахаста авдән. Бәрәг уыд, бирә сывәлләттә дзы кәй хъомыл кодта, уый. Фәтәгенәй дзаг хәцъиләй йә ныссәрфта.

– Гъеныр мә гыццыл къонайән тас нал у хъәды сыстытәй. Зәлухан, йә хуыссән ма йын бакән, әз ын хәринаг ацәттә кәнон.

Цалынмә Аминәт хәринаг цәттә кодта, Зәлухан – авдән, уәдмә Тәуырзәт әрбадәлдзәх...

Аминәт, Зәлухан әмә Немка сты әртә файнусты. Цәрынц уарзонәй. Кәрәдзи зәрдәхудты никуы бацыдысты. Цыбыр рәстәдджыты кәрәдзи ма фенәй, ма бабәрәг кәной, уымән

уавæн нæ уыд. Аминæты лæг Харитон хæстæй цафтæй ссыд. Хъызылбегыл уæд цыди дæс азы. Хæдзары уæз æнцæд ууыл. Скъолайæ сæ-иу куы рауагътой, уæд-иу Аминæты бæсты куыста колхозы. Хи цахæрадоны куыст дæр уый кодта. Аминæт дæр архайдта, цæмæй сæ ахуырæй ма къуылымпы кæной. Харитон йæ сæрæн нал ссис, æмæ æнæ хистæр нæлгоймагæй баззадысты. Фæхъыг кодтой, фæлæ цы сæ бон уыд... Æхсæз бинойнаджы царын хъуыд. Куыстхъом та сæ Аминæт æмæ Хъызылбег уыдысты æрмæст. Хъызылбег скъолайæ æрцыд, зæгъгæ, уæд-иу хæдзары куыстытæм февнæлдта. Изæры-иу фос куы бафснайдта, уæд-иу йæ уроктæ кодта æнафонтæм. Скъола каст фæцис тынг хорз бæрæггæнæнтимæ, стæй та – институт æмæ ссис инженер.

Немкайы лæг Сталинграды хæсты фæмард. Йæ дыууæ æнахъом фыртимæ сæ уымы царджытæ æрхуыдтой фарæстæм маймæ æмæ сæ фыды ингæн федтой. Лæппутæ куы бахъомыл сты, уæд уыдон та Афганистаны хæсты байсæфтысты. Немка иунæгæй баззад, йæхиуыл хъарæг кæнгæ. Зæлуханы лæг дæр хæстæй нал ссыд. Баззад йæ иу чызгимæ, уый схъомыл, сахуыр кодта. Йæ мой Мурат хорз адæймаг разынд. Куыстæй йын æртауатон фатер радтой. Æдзух сияхсæн йæ ныхас уый уыд:

– Хохы цъассы иунæгæй цæмæн царыс? Æрцу æмæ немæ цар.

Æмæ ныр цары горæты. Фыццаг бонты анахуырæй нæ фынаей кодта. Ноджы уаты рудзгуйтæ стыр базарырдæм, сæумæраджы-иу адæмы хъæлабайæ райхъал, йæ хуыссæг-иу фæлыгъд. Рудзынгæй-иу каст æмæ дис кодта, уыйбæрц адæмтæ кæцæйты æрæмбырд вæййынц. Ныр сыл сахуыр æмæ йæ нал хъыгдарынц.

Йæ чызг æмæ сияхс куыстмæ куы ацауынц, уæд дыууæ лæппуйы къухтыл ныххæцы, базары, цы сæ фæхъæуы, уыдон балхæнынц æмæ сæ схæссынц.

Зæлухан хæринаг фæкæны, лæппутæ та сæ уроктæ. Бинонтæ хорз æмбарынц кæрæдзи. Зæлухан сæ дæрзæг ныхас никæмæй зоны. Æрмæст, хатгай иунæгæй куы аззайы, уæд æрыммысы йæ цардæмбал Батырбеджы. Сæ æрыгон уарзон цард сын æгъатыр хæст æрбаскъуыдта. Бирæ фыдæбон кодта Батырбег. Хохы æнæ фосæй царæн нæ уыд. Хæдзары стуртæ æмæ фыстæ бирæ. Уыдонæн зымæгмæ холлаг цæттæ кæнын хъуыд. Æс дæр æм-иу ссивынмæ, æмбатъæтæ амайынмæ фæкасти. Сывæллон сын куы райгуырды, уæд Батырбег уæрдон аифтыгъта æмæ быдыры хъæутæй авдæн схæццæ кодта.

– Ацы авдæн конд у авдæн! Йæ ном йæ уæлæ ис. «Авдæн» – авд сывæллоны нæм уыдзæн Хуыцауы фæндæй. Авдæй дæр ацы авдæны хъуамæ схъомыл уой.

Фæлæ йын гæныстоны хæст йæ фæндтыл къæйдур ныффæлдæхта. Иу уынаг æй нæ фæци. Иу фыстæг дзы уæддæр куы райстаиккой. Цæрæнбонты йæ йæ роны фæдардтаид йæ лæджы номыл.

– Æз цæттæ дæн, Зæлухан, – йæ хъуыдытæ йын фескъуыдта Аминæт.

– Æз дæр, – йæ армытæппæнæй ма ралæгъз кодта сывæллоны гæбына. Аминæт сывæллоны рахаста.

– Мæ къона фæкæнай! Мæнæ мын цы хъæбул балæвар кодта Хуыцау, мæ уд йæ нывонд фæуа, – Зæлухан сывæллоны йæхимæ райста, хæринаг ын дары.

Аминæт уæттыл азылд.

– Чындз цы фæцис, чындз?

– Кæд искæдæм ауад?

– Æмæ йын уæд зæгъын зын уыд, уырдаæм цауын, зæгъгæ? Ныртæккæйы адæм... Куыд хивæнд сты. Сæ зарды цы ‘рбафты, уый ныцъцъыкк ласынц æнæ ахъуыдыйæ. Сæр ницыуал у. Сæр хъуыды кæнынмæ нал у. Дарынц æй æрмæст пыхцыл бецыкк хæссынæн. Сæ цард дæр дызгъуынтæ уымæн ныввæйы. Мæ фырт у уый тыххæй нæ зæгъын, Хъызылбеджы ды мæнæй æвзæрдæр нæ зонис, фæлæ уый хуызæн хиуылхæцгæ лæгтæ бирæ сылгоймæгтæн ис? Йæ фыды хуызæн уæззау зондыл хæст. Æгъдауджын. Цæмæн сыстад йæ хъарм хæдзарæй? Цæмæн ныууагъта йæ бинонты, йæ цоты æмæ цæмæн балæууыд фæсарæнты? Цы йын нæ фаг кодта ам? Йæ зæрдæйы рывтæй, йæ катыйæ йæхицæн бынат нал ардта. Фырхудинаяй адæмы æхсæнмæ ракасын йæ цæсгом нал хъæцыд, – Зæлуханы фарсмæ æрбадт, кæсы сывæллонмæ. – Раст Хъызылбеджы цæрмыстыгъд бакодта. О, дæ рынтæ мæ гуыбыны ацауой æмæ дын царды хос фестон, мæ хъæбул.

Сывæллон хæрд фæцис. Аминæт æй йæ хъæбысмæ сиса, уаты йæ арахæсс-бахæсс кодта, ома йæ хæрд æрæнцайа.

– Гъа, æххæст æй авдæны бабæтт, фынай каныны афон ын у. – Саби, цыма рагæй дæр авдæнахуыр уыд, уайтагъд афынай æнæ хъынцъымæй.

Куы фæизар, уæд Зæлухан Аминæтмæ дзуры.

– Æз уал цауон. Хæдзары дæгъæлтæ мæнмæ сты. Лæппутæ

скъолайæ куы ‘рцæуой, уæд цы фæуыдзысты. Æз та дæ абæрæг кæндзынæн.

Аминæт Зæлуханы ацыды фæстæ æрбадт авдæны фарсмæ, йæхиимæ дзуры:

– Диссаг. Замираæ æмæ Ненайы райсомæй дæр хæдзары не ‘рбайæфтам. Ныр фæизæр, уæддæр нæ зынынц. Æххормаг дæр сын нæу?

Уаты дуар байгом. Æрбахызт Дуне. Йæ къухты æртæ дзаджджын чъирийы, карк æмæ сæны авг.

– Бахатыр кæн, Аминæт, æнæ ‘рбахойгæйæ кæй æрбацыдтæн, уый. Уæд маæ маæ тæбæгъ зæххыл æрæвæрын хъуыд. Дæ бон дæхи фæндиаг уæд. Дæ гыццыл хъæбул амондджын къах æрбавæрæд ацы хæдзармæ. Ахсæв Лæгтыдзуары ‘хсæв у æмæ йын йæ царды даргъ фæндагыл æххуысгæнæг фæуæд. Йæ фыдæн фыртæн куыд сбæзза, ахæм амонд ын Дунесфæлдисæг иунæг Хуыцау балæвар кæнæд, – йæ хуын фынгыл æрæвæрдта, Аминæты æрбахъæбыс кодта. – Кæдæй нал федтам, Аминæт.

– Цæй хуынтæ хастай, Дуне? Æфсæрмыйаг дæхæдæг куы дæ. Æрбад уал. Æз дæр иунæг дæн сывæллонимæ. Чызджытæ нæ зынынц. Ныр изæр у, ды дæр сæ нæ федтай?

– Æмæ гъа. Цы дын загъон?! Дыууæйæ дæр тæригъæддаг чызджытæ сты. Фыд ам нæй, мады та хъæугæ нæ кæнынц. Æрмæст йæхимæ хорз зилы. Замираæ-иу маей иу хатт фæзынд, йæхи ахсадтаид æмæ-иу æрбайсæфт. Ныр цалдæр маейы нал зыны. Нена маем, магуыр, æрæджы æрбауад. Хуыйджыты скъоламаæ, дам, бацыдтæн. Тæуырзæтимæ йæ цоты тыххæй дæр фæныхас кодтон, фæлæ – дон хиды бынты. Чи зоны, йæхимидæг мыл худгæ дæр фæкодта. Мах рæстæджы æндæр цард уыд. Магуыр-дæр, фæлæ хъæздыгдæр зардæйæ. Æгъдау, æфсарм уыд алкæмæ дæр. Ныр сын æнæ фыдæбонæй царды уавæртæ хорз æмæ сæ сæртæ бæрзонд систой, сæ къæхты бынмæ нæ кæсынц, цы зæххыл цæуынц, уый нæ уынынц. Афтæ сæм кæсы, цыма цæрæнбонты дæр æрыгæттæ уыдзысты. Нæ йæ ‘мбарынц адæймаджы цард хæрз цыбыр кæй у, уæлдайдæр та сылгоймагæн, уый. Сылгоймаг дидинагæй уæлдай нæу. Уалдзæджы хуры хъарм тынтæм йæ къуыбар райхæлы, йæ дидинтæ цыбыр рæстæджы дæргъы атыбар-тыбур кæнынц, стай æваст æмпылынмæ фæвæййынц.

– Уыдæттыл нæ хъуыды кæнынц, æмæ сæ уарзондзинад дыуæ боны фаг дæр уымæн не свæййы. Хæсты фæстæ цас сыл-

гоймæгтæ баззад сидзæргæстæй хæдзары дзаг сывæллæттимæ. Сæ’гъдау, сæ кад, сæ намыс хъахъхъæнгæйæ, куыстой, фыдæбон кодтой æмæ сæ цоты схъомыл кодтой зын уавæрты.

– Аминæт, мæнæн бахатыр кæн, мæ хойы чызг мæм æрбацауинаг у, абæрæг та дæ кæндзынæн.

– Æрбауай-иу рæстæг дын куы фæуа, уæд, æрмæст æнæ хуынтæй.

– Цæй хуынтæ, – Дуне бахудт æмæ рацыд.

Аминæт сывæлоны хъомыл кодта дыууæ азы онг, стæй йæм хъæуæй ссыди хъæргæнæг. Аминæт бакатай кодта.

– Уырдаем мын æнæ цæугæ нæй, фæлæ сывæллон цы фæкæнон, кæй бар æй ныууадзон?

Стæй бацыд Таузанæмæ.

– Стыр хатыр дæ курын. Мæ хойыл уæззау хабар æрцыд. Йæ угур лæппу фæмард æмæ мын фæдисы æнæ цæугæ нæй, сывæллонмæ мын фæкæс.

– Рухсаг уæд дæ хойы лæппу. Сывæллоныл ма тыхс. Æз æм фæкæсдзынæн.

Таузанæ куыста рæвдауæндонны хъомылгæнæгæй. Куыстмæ дæр æй йемæ кодта, стæй хæдзармæ дæр. Цыппар боны куы рацыд, уæд Таузанæйæн фехъусын кодтой, Аминæт йæ зæрдæйæ уæззау рынчын фæцис, хуыссы рынчындоны. Сывæллон уыд сабыр, нæ хъынцъым кодта. Таузанæ йæм йæхи сывæллоны хуызæн каст. Сыгъдæг æй дардта, хæринаг хъуаг нæ уыд. Сæ уæгъд бонты иу æй рахуыдта паркмæ. Херы кодта, бæхтыл, теуатыл бадт. Кæрæдзиуыл афтæ сахуыр сты, æмæ йæм сывæллон фæстагмæ дзурын байдыдта – мамæ. Таузанæ баныхас кодта рæвдауæндонны хицауимæ æмæ йæ закъонæй сфидар кодтой рæвдауæндонмæ. Сывæллæттимæ йын уыд хъæлдзæгдæр, хъазыд семæ, цыма рагæй дæр зонгæтæ уыдысты. Аминæт йæ сæрæн нал сси, нал федта, йæхи удæй фылдæр кæй уарзта, уыцы Артуры.

Рæстæг цыди. Лæппу рæзыд. Куыд рæзыд, афтæ æнувыддæр кодта Таузанæйыл. Мамæ, мамæ, æндæр æм йæхи номæй никуы сдзырдта. Хиуæттæй йæ бирæтæ зонгæ дæр, хъусгæ дæр нæ фæкодтой, Хъызылбегæн фырт ис, уый, æрмæст æй зыдтой Дуне, Зæлухан, Немка æмæ Нена, стæй арæндонны кусджытæ. Нена йæ арæх бæрæг кодта. Фондз азы йыл сæххæст. Таузанæ йын куывд скодта, æрбахуыдта йын йе ‘мгæртты. Фæбадтысты, фæхудтысты.

Тæуырзæт æй куы базыдта, Аминæт кæй нал ис, уый, уæд Артур агурын райдыдта. Фæдысмудæг куыдзау рæвдауæнды ны кæртмæ бахъуызыд æмæ йæ æддæмæ расайдта. Машинæйы йæ авæрдта æмæ йæ аласта.

Рагацау ын низæфхæрды гæххæттытæ сарæзта æмæ йæ рынчынты интернаты бамидæг кодта. Уымы кусджытæй йын иу зонгæ уыд, æмæ уый æххуысæй. Лæппу цыбыр рæстæгмæ сфыдхуыз. Хъомылгæнæг Мисурæт æй йæхимæ æрбаввахс кодта. Арæх ныхас кодта йемæ. Иуахæмы йæ бафарста:

- Дæ мады ном цы хуыйны?
- Таузанæ.
- Ардæм дæ чи ‘рбаласта, уый та дын чи у?
- Нæ зонын...

Таузанæ йæхицæн бынат нал ардта. Зæрдæ риуæй æддæмæ рæдывта фырмæтæй.

– Артур цы хъуамæ фæуыдаид? Цы хæйрæг æй фæхаста? Куыд ничи йæ федта?! Уынджы иу сылгоймаг бадт æмæ йæ афарста:

– Ам чысыл лæппу рацæугæ нæ федтай?

Уый йын бæлвырд хабæрттæ ракодта:

– Æрбацыдысты йæм таксийыл. Сылгоймаг бацыд мидæмæ. Цыбыр рæстæджы фæстæ фæзынд, чысыл лæппуы цонгыл хæцыд æмæ йæ тых ласт кодта, афтæмæй. Уый цъæхахст кæны, фæлæ йæ машинæйы баппæрста æмæ...

Таузанæ дызæрдыг кодта Тæуырзæтыл. Хабар радзырдта Дуне, Зæлухан, Немка æмæ Ненайæн. Уыдон æмхуызонæй загътой:

– Уый æрмæстдæр Тæуырзæт уыд!

Х

Тæуырзæты царды фылдæр азтæ фæсте аздадысты. Бон фæвæйы, хур аныгуылы, фæлæ та райсомæй цæхæркалгæ скæсы. Гъе, фæлæ Тæуырзæты ивгъуыд бонтæн фæстæмæ раздæхæн нал ис. Æхсæвы фæстæ боны æрбарухсау нал фæзындзысты, нал сæ барухс уыдзæн, фæнычы фых картофау чи бампылд, уыцы зæрдæ. Йæ фатер баивта горæты кæройнаг уынгмæ фарæстæм уæладзыгмæ. Хæдзар горæтыл нымад у, фæлæ æмбисæхсæв Джызæлы уасджытæ æмхуызонæй куы ныууасынц, уæд цыма йæ рудзгуыты бын оркестр ныццагъта, уыйау хæрдмæ

фæхауы, æмæ та хуыссæг фæлыгъд. Горæтмæ нал æфты. Фæндгæ дæр æй нæ кæны. Йæ зонгæтæй, йæ раздæры сыхæгтæй æмæ куысты ‘мбæлттæй йыл исчи куы фембæла, йæ царды хабæрттæй йæ куы фæрсой, уымæй тæрсгæйæ.

Йæхицæн бæзгæ, зæрдæмæдзæугæ куыст не ссардта. Кусы цавæрдæр заводы æмдзæрæны мæрзæгæй. Цы гæнæн ис, цæрæг уды цæрын хъæуы. Дзул, сæкæры фаг уæддæр уыздæн йæ мызд. Йæ дарддæры царды фæндаг ссис хæрз цыбыр. Хæдзарæй æмдзæрæнмæ, æмдзæрæнæй хæдзармæ. Хæдзарæй хæстæг дуканимæ æмæ фæстæмæ.

У изердалынгтæ. Тæуырзæт æрбацыд куыстæй. Ссыгъта цырагъ. Стъолы фарсмæ æрбадт. Кæсы йæхимæ кæсæнмæ. Сæр урс халас. Рæбыноз, сæ къуырфыты нымбæхстыты кæддæры сау хъоппæг цæстытæ. Ахуыссыд сæ цæхæр. Кæддæр тыбар-тыбур цы цæсгом кодта, нæлгоймæгты æгæрон тыхæй йæхимæ чи ‘лвæста, уыцы цæсгом æлдыгъы æвæрд æрчыиагау æрлæмæгъ. Хæрис бæласы ставд уидæгтæ асфальт куыд стындтытæ кæнынц, афтæ фенцъылдтæ кæддæры тæмæнтæ калгæ рæсугъд цæсгом.

– Мæ зардæ нал райы мæхимæ базилын. Мæ цæсгомы уындæй мæ зардæ узал кæны. Æниу æм цæй монцмæ зилон, кæй ма хъæуын ацы хуызæнæй? Царды мидæг рæсугъд фæндаг æнхъæлæй куырм галау цыдтæн мæ риуы æмбæрц, æнæ фæстæмæ фæкæсгæйæ. Уый мæ бакодта сæрсæфæны былмæ. Æвæццæгæн, адæймаджы зондахаст афтæ у. Цалынмæ æвирхъау зынтæ баййафа, цалынмæ йæ цард нымæтау аууæрда, уæдмæ искæйы рис, хорздзинад нæ фембары. Æндæр мын цы ‘взæрдзинад ракодтой мæ сыхæгтæ? Æртæ кæрдзыны æнæ мах куы нæ куывтой, сæ къæбæр æнæ мах куы нæ хордтой. Цавæр хайрæджы ахæсты бахаудтæн? – кæсæнмæ тæссармæ бакаст. – Афтæ мæм каст, цыма цæрæнбонты æрыгон чызг уыздынæн. Фырхъалæй мæ къæхты бын сæгъы бага нæ саст. Зæххыл нæ цыдтæн – уæлæрвты тахтæн. Ныр ма кæй хъæуын зæрондæй? Цы ма у мæ цард? Мæ мад дæр мын хорз зонд бацамонын, раст фæндагыл мæ саразыны бæсты йæхи цардвæндаджы хуызæн зыгъуыммæ фæндагыл сарæзта. Дæхи удæн цæр, дæхи уды мæт кæн! Зар! Каф! Гъемæ дæ зардæй фæзарыдтæн, дæ кафтæй фæкафыдтæн, мæ ныййарæг мад, æмæ дæ хал ахордтон. Халон хосы рагъы сæрæй куы кæса, уый каст кæнын фарæстæм уæладзыгæй. Сау хъæды халонау иунæгæй баззадтæн. Куыздз срайæг, гæдыйы лæппын

дәр мәм нәй. Цәуылнә дәм байхъуыстон, Хани? Дә сыгъдәг зәрдә мын хорздзинад куы загъта. Дуне, мә хорз сыхат! Ныххатыр мын кән мә дәрзәг, ме 'нәрхъуыды ныхәстә!

Фәцыди тыргъы дуары уынәр. Кәсәнмә ауыдта Замирайы.

– Дисса! Афәдзы дәргъы фыццаг адәймаг әрбахызт мә кьәсәрыл. Дыдзы хуры рухс әрбакалд мә салд зәрдәмә.

Сабыргай йәм разылд. Сәрәй бынмә йә әрбарста. Фәлурс цәсгом, цыма йә әндарәны фәдард. Тәнәг хъуымацәй хуыд уәгъд кьабайы бын йә нарәг астау әгәр феставд.

– Чи у йә фыд? – Замирайы кьәхты бынмә әдзынәг кәсгәйә, бафарста Тәуырзәт.

– Бечыр, – мәлләг хьәләсәй загъта Замирә әмә дуаргәрон бандоныл әруагъта йәхи.

– Бечыр? Чи Бечыр? – дызәрдыг фарст кәны Тәуырзәт.

– Дә зонгә Бечыр. Әхсәв-иу кәмә тагъд кодтай, уыцы Бечыр.

Тәуырзәт әм мәсты каст бакодта. Замирә йәхи мидәг бакатай кодта: «Цыдәр раст нә загътон, әвәццәгән».

– Астәуккаг Азимә фәлыгъд куы загътой.

– Фәзынд. Сау денджызы был мә баләууын кодта. Ды йәм кәдәм цыдтә, уыцы уаты мә 'рцәрын кодта, йәхәдәг әрбадәлдзәх. Уынәг дәр әй нә фәци.

Тәуырзәт иуцасдәр әнәдзургәйә абадт, стәй Замирамә тәссармә бакаст.

– Ныххатыр мын кән, мә хәдзары фәкьахт дәу аххос нә уыд. Батразитә уыдысты. Нал фәзындысты. Зәххы скъуыды ныххаудтой. Йәхи мын әндәр мыггагәй рахуыдта. Кәйдәр телефоны номыртә мын ныуагъта, уыдон та йә зонгә дәр нә кодтой.

Замирайы зәрдә суынгәг.

– Ды та... Ды та... Әгас сыхыл мә ныххудинаг кодтай! – йә мәлләг хьәләсәй, уалдзыгон сәныккау, уасәгау ныккуыдта.

– Цәй, цәй! Әгъгәд у! Кәннод мәм мардәнхьәләй адәм әрәмбырд уыдзысты. Әрсабыр у, хатыр дә ракуырдтон әмә ахицән.

Исдуг әнә исты дзургәйә бадынц. Әххуырст йә хицауы бардзырдмә куыд әнхьәлмә кәса, афтә әнхьәлмә кәсы Замирә Тәуырзәтмә. Тәуырзәт йәхи базмәлын кодта, цыма йә йә фәсонтә схордтой әмә сә бандоны кьухыл хафы. Стәй, йә кьәхты бынмә әдзынәг кәсгәйә, сабырәй бафарста:

– Сыхæгтæй дæ ардæм æрбацæугæ исчи федта?
 – Нæ, ничи мæ федта.
 – Кæннод та мæ мæ фатер ивын бахъæудзæн. Ныртæккæ дын иу сылгоймаджы адрес ратдзынæн, æмæ йæм æвæстиатæй цæугæ! Ахæм хуызы мæм мауал æрбацу.

– Ныр ын æгæр æрæгмæ у, – лæгстæхуызæй дзуры Замирæ.
 – Уымæн æрæгмæ никуы ваййы. Æз иу... Цыбыр дзырдæй, рæстæг мауал саф, – чысыл гæххæтты гæбазыл кърандасæй афыста, Замирæйы къухы йæ фæсагъта.

– Ахсæв ма мæ дæ фарсмæ æнæмæтæй хуыссын уæддæр бауадз. Мæхи дæр ныхсон. Райсом ацæудзынæн.

– Цæмæй ма дæ райсом сыхæгтæй дæр исчи фена?! Æз загътон ныртæккæ. Мауал фæстиат кæн.

Замирæ ма чысыл абадт, стæй зивæггæнгæ сыстад. Адæймаджы удыконд афтæ вазыгджын у, æмæ дзы лæг йæхæдæг дæр бирæ цыдæртæ не ‘мбары. Бирæ цыдæртæ раиртасын йæ бон нæу. Бирæ цæмæндæрты нæ ратдзæн дзуапп. Замирæйæн кæмдæр йæ сæры зондæй иу чысыл хай разы кæны Тæуырзæты фæндоныл. Зæрдæ та æмхуызонæй – йæ ныхмæ. Къæхтæ та æххæст кæнынц зæрдæйы фæндон. Уымæ гæсгæ нал цæуынц размæ, нал æй хæссынц Замирæйы, ацы хæдзармæ цы фæндагыл æрбацыд, ууыл фæстæмæ. Дуаргæрон лæууы, лæууы æмæ æдзынæг касы йæ ныййарæг мады тар цæстæнгасмæ. Цыма йын йæ хуыз йæ цæстытыл ахæссынмæ хъавы, йæ царды гуыргъахъ фæндагыл.

О ныййарæг мад! Куыд дурзæрдæ дæ! Кæдæм æрвитыс, дæ зæрдæйы бын чи равзæрд, фыццаг хъæбулы ад кæмæй банкъардтай, уыцы тала бæласы чъырсуздæн гарнайы дзыхмæ? Куыд алыхуызæттæ стут, ныййарджытæ! Фæндыры рæсугъддæр зæлтæ, ныхæсты фæлмæндæртæй куы фæлындынц сымахыл зарджытæ. Æрдзы рæсугъддзинадимæ куы барынц уæ уæздан, фæлмæн, рæвдаугæ ныхас. Дæ дзыхæй иу ныхас схауæд, æмæ йæ саби рухс фена, ныййарæг æй рæвдауа.

Фæлæ – нæ! Тæуырзæты уазал цæстæнгас, йæ æмыр дзых байгом кодтой дуар йæ ацæуынæн. Нæ йæ зоны Тæуырзæт, йæ чызг, йæ гуыбыны цы гуырджз сæвзæрд, уымæ фæстаг хатт кæй æмбæлынц уæлæуыл. Зæрдæрисгæ, сау мылазаны цæстытæ тартæ кæнгæ, рахызт йæ ныййарæг мады хæдзарæй. Лифт дæр Замирæйы фыдæбонæн нæ кусы абон. Сабыргай, зивæггæнгæ, мæйдар ингæнмæ хизæгау, даргъ къæдзтæ-мæдзтæ асинтыл æрхизы

кѣпхѣнтѣ нымайѣгау, цыма йѣ царды фѣстаг минутѣ нымайы, уыйау. Кѣцыдѣр фѣтерѣй фѣцыд уынѣр. Замирѣ ѣрлѣуыд. Банхѣлмѣ каст.

– Кѣд ѣрфѣсмон кодта, уѣд мѣм фѣдзурдзѣн: «Раздѣх, мауал ацу!» Фѣлѣ йѣм дзурѣг нѣ фѣцис.

Кѣртмѣ ‘рхызт. Хѣдзары кѣулыл банцой кодта. Цѣссыг ставд ѣртѣхтѣй, нартхоры нѣмгуытау, йѣ мѣллѣг рустыл згѣѣлы.

– Ёнхѣл уыдтѣн, ѣмѣ мѣ тыхсты сахат мѣ мад мѣ фарсмѣ ‘рбалѣудзѣн. Ёрбахѣарм мѣ кѣндзѣн. Уѣддѣр та мады зѣрдѣ фѣзѣггынц. Уаих ѣрбауай, мѣ мад, куыд мѣ ‘рвитыс иунѣгѣй?! Сыхѣгтѣм мѣ сасир курѣг куы нѣ ‘рвитыс. Адѣймагѣн йѣ уырзы сынды кѣрон, суджы лыстѣг схѣис куы фѣныхсы, уѣддѣр куы фѣриссы, уѣд мѣ иунѣгѣй куыд ѣрвитыс?

Рудзгуытѣм ма иу каст скодта.

– Ма ацѣуин ѣмѣ уѣд цы фѣуыдзынѣн? Кѣм цѣрдзынѣн? Ацы хуызѣнѣй мѣ иунѣг ѣхсѣв йѣ хѣдзары куы нѣ ныуагѣта, ныйѣарѣг мадау куы нѣ ‘рбахѣарм кодта, уѣд ма мѣ мѣ сывѣлло-нимѣ бауаддзѣн?! Госѣзи дѣр мѣ куыдзы кѣѣбылайы тард ракодта. Цѣй, цы уа, уый уѣд. Мѣ амонд цы уа, уый ѣвзардзынѣн...

Уыцы ‘хсѣв бирѣ хѣызѣмѣртты фѣстѣ банцад йѣ куыстѣй йѣ ‘рыгон фѣлмѣст зѣрдѣ, нал фѣдта боны рухс. Нал фѣдта хуры скаст.

XI

Хѣзылбег фѣсарѣнты фѣцис ѣхсѣз азы. Ныр ѣрыздѣхт. Ныццыд хѣѣумѣ йѣ мады ингѣнмѣ. Фѣххыг кодта. Фындыгызгаг йѣхи номыл скодта. Сыхѣгтимѣ рухсаг загѣтой. Ёртыккаг бон ссыд горѣтмѣ, йѣ цотмѣ. Дуары дзѣнгѣрѣг балхѣывта. Ракаст ѣм ацѣргѣ лѣг.

– Бахѣтыр кѣн, сымах чи стут? Ам чи цард, уыдон та...

– Уыдон ѣй махѣн рауѣй кодтой.

– Ёмѣ ныр кѣм цѣрынц?

– Уый дын нѣ зѣгѣдынѣн. Нѣ йѣ зонын. Ёлхѣнгѣ йѣ мѣ фырт бакодта. Ныртѣккѣ ам нѣй. Мѣскуыйыс ис.

– Бахѣтыр кѣн.

Йѣ кѣддѣры сыхаджы дуары дзѣнгѣрѣг нылхѣывта. Дуар байгом. Дуне, йѣ куатѣйыл йѣ кѣухтѣ сѣрфгѣ, рацыд. Исдуг джихѣй аздад. Нѣ баууѣндыд йѣ цѣстытыл.

– Дæ бон хорз, Дуне!

– Хъызылбег! Мæнæ царциаты диссæгтæ! Æнæрцæугæ æмбисæндтæ! – ныттыхст Хъызылбеджы æфцæгыл. – Дæ фыццæджы ахуыраей ма дæ æрбахастой ардæм дæ къæхтæ? Мидæмæ рахиз. Ам цы лæууæм. Хабæрттæй дæ фæрсын ма хъæуæд.

– Цы дын загъон, нæ зонын. Ардыгæй нæ æртæ азы æмгъуыдаей арвыстой, фæлæ, цы стыр завод арæзтам, уый не срæвдз. Дыууæ азы ма фæкуыстам Египеты. Уыдон цыфæнды дæр фæуæнт, фæлæ сыхбæстæ куыд сты? Дзæбæх, æнæниз?

– Æнæниз адæймаг ма ныртæккæ кæм ис. Гуыргæ дæр æнæнизæй куынауал кæнынц. Чи ма дзы ис, уыдон сты дзæбæх, æнæниз. Дæхæдæг та куыд дæ? Кæдæй нал федтам.

– Уыцыну цыд хъæумæ ныккодтон, мæ мады ингæнмæ.

– Рухсаг уæд Аминæт. Дæ лæппуйы дын арæндонæй уый рахаста. Ам æй фæхъомыл кодта. Йæ хойы лæппу куы амард, уæд æй хъæумæ аластой. Фæрынчын. Йæ сæрæн нал ссис.

– Бахатыр кæн, Дуне! Цавæр лæппуйы кой кæныс?

– Дæ лæппуйы! Тæуырзæт æй арæндонны ныууагъта æмæ ралыгъд. Аминæтмæ йæ хойы чызг фæхабар кодта. Уый фæдисы цæуæгау ракодта, рахаста йæ æмæ йæ ам хъомыл кодта.

– Хъæуы мын йæ кой дæр ничи скодта. Стæй мын афтæ куы загъта, дæ фыддæрагæн мæхи асыгъдæг кæндзынæн. Æмæ ныр кæм ис сывæллон?

– Ницы йын базыдтам. Нæ сыхаг Таузанаейы царæнбон бирæ уæд. Хи мады рæвдыд æй фæкодта. Бирæтæ йын æй йæхи лæппу хуыдтой. Райсомæй йæ йемæ сывæллæтты рæвдауæндонмæ кодта. Изæр та йæ фæскуыст йемæ кодта хæдзармæ. Сывæллон дæр ыл афтæ сахуыр, æмæ йæм «мамæ», загъгæ, дзырдта. Дзæбæх цардысты дыууæйæ. Стæй сывæллоны, йæ сывæдæг ын йæ дзыхæй ратонæгау, цыдæр фæкодта йæ мад.

– Мæнгард, мæнгард! Дæ хъæбулы мады æхсыраей ма бафсад! Уый цавæр зæрдæ у? Уæвгæ, уымæн йæ зæрдæ йæ уæцъæфы ис.

Хъызылбег сæргуыбыраей абадт, стæй Дунейæн хæрзбон загъта æмæ рацыд. Фæраст, Нена цы скъолайы ахуыр кодта, уырдаем. Къласы разамонæг ын загъта:

– Нена уыди хорз скъоладзау. Йæ ахуыр дæр, йе ‘гъдау дæр уыдысты фæзминаг. Фæлæ куыдфæстæмæ цаудæй цауддæр кодта йæ ахуыр. Барвыстон уæм, бæргæ, æрмæст уæ ничи фæзынд. Стæй йæ гæххæттытæ райста æмæ ацыди скъолайæ. Кæдæм, уый нын нæ загъта.

Хъызылбег уæззау къахдзæфтæгæнгæ цыди стыр уынджырдаем.

– Æз мæ зæрдæ Ненайыл куы дардтон, уæд ыл цы ‘рцыд? Кæм ис? Кæм цæры? Йæ мады мадмæ нæ уыздæн. Хорз зæрдæ йæм нæ дардта.

Стыр уынджы фыццагдæр цы бандонмæ бахæццæ, ууыл æрбадт. Аивæй йæ цæст хæссы адæмыл, уынджы цæуджытыл, трамвайæ хизджытыл.

Нæй, Нена зынаг нæй. Йæ сæр æруагъта. Цасдæр гуыбырæй абадт. Сыстынмæ куыд хъавыд, афтæ уынджы фаллаг фарс ауыдта Ненайы. Дыууæ чызгæй, сабыргай ныхас кæнгæ, фæцæуынджы барудымæ. Хъызылбегæн йæ зæрдæ фырцинæй барухс.

– Мæ зæрдæ йæ зыдта, ссардзынæн æй, фембæлдзыстæм. Нæ мæ сайынц мæ цæстытæ дæр ацы хатт. Нена!

Чызджытæ фæстæмæ фæкастысты.

– Гыззыбе!

Кæрæдзиуыл ныттыхстысты.

– Æнæхъæн къуыри дæ агурын.

– Мæна уый Винерæ. Иумæ кусæм, иумæ цæрæм. Уый та мæ фыд, Гыззыбе, Хъызылбег.

– Æхсызгон мын у нæ базонгæ. Ныр та – æз уал цæуон. Хæдзары уыздынæн, Нена.

Хъызылбег æмæ йæ чызг бæлæсты бын даргъ бандоныл æрбадтысты. Цæй, куыдтæ цæрыс, цæмæн рацыдтæ дæ хæдзарæй, цæмæн ныууагътай дæ ахуыр, зæгъгæ йæ куы бафарста, уæд ин загъта:

– Афтæ хуыздæр у. Æз хъыгдарыны хос уыдтæн мæ мадæн. Ныр мæхи фаг кусын. Фыццаг бонты мын феххуыс кодтой мæ хотæ, ме ‘фсымæртæ, стæй мæхæдæг райдыдтон мызд исын.

– Цавæр хотæ? Цавæр æфсымæртæ? Кæй кой кæныс?

Нена йæ мидбылты бахудт.

– Æз уырнджыты кой кæнын.

Хъызылбег фæджих:

– Уырнджыты? Цавæр уырнджыты?

– Æз баптистæм бацыдтæн. Уыдонимæ мын æнцон у, маст мын ничи кæны.

Хъызылбег топдзæфау фæцис:

– Нена! Цæмæн сафыс де ‘взонджы дуг? Цæрдудæй, дæхи къахæй цæмæн хизыс ингæнмæ? Музыкаæ бираæ куы уарзтай, уæд

эй ныр куыд ныууаддзынæ? Циу цард æнæ хъæлдзæгдзинад? Æнæ куывд, æнæ чындзæхсæв, æнæ театр, æнæ кино?

Нена ницы дзырдта. Бадти хъусæй.

– Дуне кæй зæгъы де ‘фсымæры тыххæй, уый æцæг у?’

Нена йæ мидбылты бахудт, йæ сæр Хъызылбеджы цонгыл æруагъта.

– Æцæг у. Фæлæ кæм ис, нæ зонын.

– Ды ацу. Винерæ дæм æнхъæлмæ кæсдзæн. Рæстæг дын куы фæуа, уæд-иу Немкатæм æрбауай. Æз нырма уым уыдзынæн.

Хъызылбег хилдасæны дуарыл куы бахызт, уæд дзы иннæ кусджытæй ничиуал уыд, æрмæст ма Хани йæ кусæн дзаумæттæ æфснайдта.

– Бахатыр кæн.

– Хилдасæн æхгæд у, – йæ ныхас ын фæлыг кодта Хани. Кæсгæ дæр æм нæ кæны, йæ архайд дæр нæ уадзы.

– Бахатыр кæн, раст мæ нæ бамбæрстай. Мæн фæнды базоннын, Тæуырзæт кæд кусдзæн, уый.

Хани, Тæуырзæты ном айхъусгæйæ, йæ мидбынаты цыилау ныззылд. Йæ къухтæ йæ сины сартыл авæрдта.

– Нал кусы Тæуырзæт! Ам æй мауал агурут! Æнæ кусгæйæ дæр ын хорз цард куы ис сымахты фæрцы. Йæ сæр ын разилын кодтат! Нал куыстæй уыд, нал хæдзарæй. Кæмтты йæ раласбалас кæнынц дæуай бирæ кæстæртæ сæ «Волгæ»-тыл. Хъызылбег дæр æй ахæмты тыххæй ныууагъта. Дыууæ чызджы фæстæ йын лæппу балæвар кодта Хуыцау æмæ уый та Дачнæйы рынчын сывæллæттимæ бамидæг кодта. Афтæ æнæмæтдæр у!..

Хани ма цыдæртæ дзырдта, фæлæ сæ Хъызылбег нал хъуыста. Хъусты зыланг кодтой Ханийы ныхæстæ. «Лæппу Дачнæйы, Дачнæйы». Ныр афтæ тагъд цыд, æмæ йæ ныхмæ цæуджыты дæр нал хатыдта. Хæдзары дуарæй куыд бахызт, афтæ диваныл дæлгоммæ ныххауд.

Æхсæв бонмæ тæрккъæвда нæ банцад. Арвы ‘рттивдæй цæстытæ тартæ кодтой. Йæ нæрынæй хъустæ æхгæдтой. Хъызылбег йæ цæст не ‘рцъынд кодта. Йæ сæрæй нæ хицæн кодтой Ханийы ныхæстæ. Йæ хуыссæны рафт-бафт фæкодта. Стæй бонырдаæм афынæй. Боны ‘рбарухсмæ мигътæ атадысты. Арвыл къæмы мур нал аздад. Бæлæстæ цалдæр боны тæвды фæстæ сулафыдысты. Сæ къабузтæ сæхиуыл схæцыдысты.

Райсомы хуры тынтæ Хъызылбеджы уатмæ бабырстой. Йæ

цæстытæ йын азмæстой. Фестад. Йæхи ахсадта. Йæ хъустыл ауад Ненайы ныхас цæлгæнæнай.

– Уæ райсом хорз! – цæлгæнæны дуарæй сæм бадзырдта Хъызылбег.

– Цавæр райсом ма у? Хур арвы астæумæ куы схæццæ. Нена горæты иннæ кæронæй куы ‘рбахæццæ. Сбад æмæ уал исты ахæр. Дæ лæвæрттæ Ненайы зæрдæмæ фæцыдысты. Уæлдай дæр та Замирайы палто, къаба æмæ цырыхъхъытæ, – Винерæ йæм рæвдаугæ цæстытæй каст.

– Замирайæн уал йæхи куы ссариккам. Дысон изæр хилдасæнмæ бацыдтæн. Иу сылгоймаджы дзы баййæфтон. Нæ йæ базыдта, Тæуырзæтæн чи дæн, уый. Йæ маст мæныл акалдта, йæ хабæрттæ мын фæдзырдта. Уыцы мæстæй йæ дзыкæй схауд, лæппу рынчын сывæллæтты интернаты кæй ис, уый дæр. Мах куыстæй дард нæу. Фæскуыст æм бауайдзынæн. Бæлвырд æй базондзынæн, стæй йæм Ненаймæ ныууайдзыстæм.

– Нæ, нæ! Æз дæр æм абон цæуын.

– Уæдæ уæд базары истытæ алхæндзынæ.

Сывæллонимæ рацыд йæ хъомылгæнæг. Нена йæм дзурь:

– Рауай, мæ гыццыл æфсымæр, мæнæ дын цытæ ‘рхастам!

Сывæллон йæ хъомылгæнæджы къух суæгъд кодта. Æфсæрмытæгæнгæ бацыди Ненамæ. Хъызылбегимæ фемдзаст сты. Хъызылбег æм бахудт. Сывæллоны зæрдæ фæсаст.

– Ма йæм фæхъызæрдæ ут. Фæцахуыр уыл уызæн. Æрмæст æм арахдæр цæут. Дзæбæх сывæллон у.

Хъызылбег æй æрбахъæбыс кодта. Фырцинæй йæ цæстытæ бадон сты. Дыккаг изæр та йæм фæскуыст куы бацыд, уæд йæ размæ разгъордта. Хъызылбег æй йæ хъæбысмæ фелвæста, йæ фæлмæн рустæн ын абатæ кодта.

Кæртмæ рацыдысты. Бæлæсты бын аууоны даргъ бандоныл æрбадтысты.

– Адон мæнæн сты? – тыхтонтæм ацамонгæйæ бафарста Артур.

Хъызылбег бахудт:

– Дæуæн, дæуæн, мæ фырт! Нена дын сæ æрæрвыста, дæ хо.

– Ды та мæ баба дæ?

– О, æз та дæ баба. Ды та мæ хъæбул, мæ фырт.

– Æмæ Нена кæм ис?

– Уый куысты, сабаты дæм æрцæудзæн.

– Ды та? – бакаст Хъызылбегмæ.
 – Æз дæр. Арæх дæм цаудзыстæм.
 – Æмæ мæ мамæ та кæм ис? Уый цауылнæ æрцыд? Рагæй йæ нал федтон.

– Уый дæр дæм æрцаудзæн. Куыстæй йæ не ‘вдæлы.

Сабаты райсомæй Хъызылбег æмæ Нена интернаты кæртмæ куы бахызтысты, уæд та Артур сæ размæ разгъордта. Хъызылбеджы хъæбысмæ сгæпп ласта, йæ рустæн ын абатæ кодта, стæй Ненамæ базгъордта. Йæ цæнгтæй йын йæ къубал йæхимæ нылхъывта. Йæ цинæн кæрон нал уыд. Хъызылбеджы зæрдæ дæр хуры тынты хъазыд. Кæсынай нал æфсæст йæ лæппумæ. Цæстытæ цæхæр калдтой.

– Баба, æмæ мамæ цауылнæ ‘рцыд?

– Кæцы мамæ? Таузанæ? – афарста йæ Нена.

– О! Мæ хорз мамæ. Садикмæ дæр мæ уый кодта. Уый мæ бирæ уарзта.

Абон сын бар радтой сывæллоны хæдзармæ акæнынæн. Зæронд Немка сывæллоны куы ауыдта, уæд йæ зæрдæ суынгæг. Кæугæ-худгæ кодта, афтæмæй йæ йæ хъæбысы æрбатыхта.

– Мæнæ нын цæййас лæппу ис! Лæппу нæ, фæлæ æнæхъæн лæг. Нена, йæ баба йын цы фæлыст балхæдта, уыдон-ма радав. Адон цæй дзаумæттæ сты. Гъа-ма, раласæм адон. Пиджак ыл тынг фидауы, стæй дзы цыма фæбæрзонддæр.

Нена Артуры стыр кæсæны раз æрлаууын кодта:

– Бакас-ма, уæртæ уый чи у? Зоныс æй?

Артур кæсæнмæ æдзынæг фæкаст, стæй Ненамæ сабыргай разылд:

– Уый æз дæн!

Парчы бæлæсты бынты згъорынай нал æфсæст Артур. Ненаимæ æмбæхстятæй дæр бирæ фæхъазыдысты, стæй райстой бæлæгъ æмæ цады ленк кæнынц. Хъызылбег джихæй кæсы Артурмæ.

– Ды мын стырдæр куы уаис, уæд дын мæ зæрдæйы тышпыртæ суадзин. Уæддæр та нæлгоймаг нæлгоймаджы хуыздæр бамбардзæн.

Уыцы рæстæг сæ бæлæгъмæ хæстæг доныхъаз йæ дзыхыдзаг ныууасыд, йæ базыртæ сцагъта æмæ доны сарты йæ ‘мбæлттырдæм азгъордта. Æртæйæ дæр хæрдмæ фæхаудтой. Артур Хъызылбеджы хъæбысмæ йæхи баппарста, уый фыййæгтæ

фæуагъта, лæппуйы æрбахъабыс кодта. Нена сæ цады алыварс æрзылдта æмæ рахызтысты. Хуызисæны фыццаг Артуры къам систой, стæй æртæйæ иумæ. Хæдзармæ куы 'рцыдысты, уæд Немка сæ размæ рауад.

– Хъызылбег, заводæй дæм дзырдтой...

Ныдздырдта сæм æмæ йын загътой:

– Цæрæн хæдзар сцæттæ. Абон фатертæ фæссихор æртæ сахатыл уардзысты.

– Хуыцауæй разы. Мæ бинонты дзы æрбамбырд кæндзынæн!.. Немка, фатер мын дæттынц.

– Амондджын къуым дын æй Хуыцау фæкæнæд. Æрмæст дзы ахсджиагæй хъæудзæн хистæр сылгоймаг. Мадæн дæр чи бæзза æмæ хæдзары фарн дарддæр чи хæццæ кæна, ахæм.

– Бузныг, Немка. Уый дæр хъуыдыйаг у. Ахъуыды йыл кæндзыстæм...

Хъызылбегæн æртæ уаты радих кодтой. Дæгъалтæ куы райста, уæд æм бацыд. Æрзылд къуымты. Кæм цы æрæвæрдзæн, ууыл сагъæс кодта.

– О, фæлæ сылгоймаджы цæст уынагдæр у, аивдзинадмæ дæсныдæр.

Дунейы ныхæстæм гæсгæ Таузанæ Артурыл у æнувыд. Артур дæр ыл фæцахуыр. Чи зоны, æмæ сразы уа немæ царыныл.

Уыцы хъуыдытимæ ссыд Дунемæ. Раст сын цыма фембæлд сарæзта Дуне, афтæ рауад: Таузанæйы уым байæфта. Кæрæдзийæн салам раттыны фæстæ Таузанæ цæуыныл фæцис.

– Нæ! Нæ! Ма ацу! Хъæуыс мæ æхсызгон ныхасæн.

Дуне сæ хатыр ракуырдатæ æмæ цæлгæнæнмæ бауад.

– Таузанæ, ардæм ме 'рбацыды сæр ды дæ. Ды дæр иунæг, æз дæр иунæг. Мæ цæсгом дæр дæм нæ хъæцы, фæлæ, зæгъын, нæ цард куы баиу кæниккам. Артур мæ дæуæй афтæ афæрсы, мамæ кæм ис, зæгъгæ. Æз ын фæзæгъын, тагъд дæм зындзæн.

– Бахатыр кæн, фæлæ дæ бинойнаг та?

– Мæ бинойнаг æхсæз азы размæ амард. Уæдæй нырмæ иунæг дæн. Замирæ дæр нал ис... Баззæдыстæм æртæйæ. Нена, Артур æмæ æз. Æппæлыны тыххæй дын æй нæ зæгъын, фæлæ æхсæз азмæ уыйбæрц бакуыстон, æмæ сæ ссæдз азмæ дæр ам нæ бакуыстайн. Ам дæр заводы директорæй мæ мызд чысыл нæу. Цыбыр дзырдæй, кæрæдзи куы бамбариккам, уый мæ фæнды.

– Цы дын зæгъон? Æвиппайды, æнхъæл кæмæн нæ уыдтæн,

ахæм уавæр... Ахъуыды кæнон. Мæ мады дæр афæрсон. Мæнæн дæр æндæр ничиуал ис. Артуры фенын та мæ тынг фæнды. Мæ зæрдæйæн адджын у...

– Гъемæ ахъуыды кæн, афæрс.

Рацæуынмæ куыд хъавыд, афтæ Дуне йæ размæ фæци.

– Уый та куыд? Кæд уыдис афтæ? Хæдзармæ бацу æмæ йын йæ хойрагæй ма саход, афтæмæй ацу! Таузанæ, йæ цонгыл ма йын фæхæц æмæ йæ цæлгæнæнмæ рахон.

– Æндæр гæнæн дзы нал ис, Хъызылбег, цом.

Ныххудтысты æмæ бацыдысты цæлгæнæнмæ.

Таузанæ дæр семæ, афтæмæй сабаты æрцыдысты интернатмæ. Артур сæ рудзынгæй ауыдта. Разгъордта сæ размæ. Таузанæйы ауынгæйæ ныхъхъæр кодта:

– Мамæ! Мамæ!

Базгъордта æмæ йыл йæхи баппæрста. Таузанæ йæм æргуыбыр кодта, сæ рустæ кæрæдзиуыл нындæгъдысты. Хъызылбеджы зæрдæ барухс. Артур бауад Хъызылбег æмæ Ненамæ. Фыд æй йæ хъæбысмæ фелвæста. Сæ циндзинадæн кæрон нал уыд.

2014.08.04

УРС АЗÆЛД

ТАБУЙАГ

*Цæмæн хонут нæ дуне мæнг?
Æнустæм ацы сгуыхт – æцæг
Æрхаста цард æмæ æууæнк.*

Æгæрон фурдау ивылынц нæ адæм.
Цы хæссынц уый тырысатау бæрзонд?
Уый – балц æдзард зынгхуыстты кадæн,
Уый – ног фæлтæр зæрдылдаргæ, бæрнон.

Цæуынц нæ цæсты раз фæлтæртæ æмæ дугтæ,
Фыдæлты къамтæ, дард цаутæ, хъысмæттæ,
Цыфыддæр сау хæсты зынг фæдтæ...
Æнæмæлгæ полкъ – иугæнæг нæ удтæн.

Цæуынц фæрсæй-фæрстæм, уæхски-уæхск
Нæ ивгъуыд, абон æмæ фидæн.

Æцæг у уый – нæ сæфы адæмæн сæ тых,
Æцæг у уый – зæдбадæн у æхсæны хуым.
Æцæг у – цард æфсир æфтауы кадæй,
Кæсынц сыгъзæрин удтæ къамтæй.

Æцæг у уый – æнусон фæтк нæ ивы,
Æцæг у – басгуыхт номхæссæн нæ ивгъуыд,
Æцæг у уый – æхсæны мæсыг фидар.

Гъе уый дын, гъе, æнусон арт æцæг,
О цас дзыллæтæн раздæхта æууæнк.

Æнæамæлгæ полкъ,
Нæ арвæй зæххы астæу
Нæма уыд ницы растдæр.
Кæнынц æгæстимæ нæ мæрдтæ ныр æмдзу,
Сæ фæндаг сси фæцу ‘мæ ма ‘рцуыæ – æрцу.

Сæ рухс нæмттæ нын стъалытæ куы систы,
 Сæ къамтæ сын тырысатау куы систем,
 Тырысатæй нæма уыди хуыздæр –
 Сыгъдæгдæр, диссагдæр, уæлдæр, фылдæр.

Æцæг у уый – æгъуыстаг арт нæ хуыссы.
 Æцæг у уый – фыдæлты фарн нæ сысы,
 Æмæ æдзæрд хъæбатырты фæлтæр
 Æрлæууыдис нæ царды сæр.

2016, 9 май

* * *

У мын æнусваг
 Фæззæджы рухс,
 Сыфтæры рустæ
 Мин хуызæй – буц.

Ног чындзы уатау
 Калы тæмæн.
 Аргъауы артау
 Батав та мæн.

У мын æнусваг
 Фæззæджы цин.
 Сыфтæры рухсæй
 Уд дæр – зæрин.

2003.18.10

* * *

Кæд цæрдзыстæм афтæ
 Зæрин тынтæ уафгæ:

Куыд нæ тæрса тæрс,
 Куыд нæ кæрза кæрз,

Куына зонæм бæрц,
 Куы сафæм нæ æрдз.

* * *

Уынгæ-уынын цы нæ уынаем?
 Кæсгæ-кæсын кæдæм кæсæм?
 Цы ма нын у æнауынон?
 Нæ сæрма ма цы нæ хæссæм?
 Нæртон дыргътæй цæмæ 'ххæссæм?
 Нæ дуг цыма мыстæлвынæн,
 Нывондæн ын цы нæ хæссæм?!

2014

ÆРГОМÆЙ

I

Куыд сахуыр ыстæм сайдыл –
 Куыnnæ уа дуне мæнг?!
 Уысмон хæзнаты пайда
 Куы фесæфта æууæнк.

II

Нæ удтæ нал ысты нæхи –
 Дæлимон сæ æрцахста.
 Айдагъ арахъхъ куы нæу йæ хин,
 Æхца дæр у йæ сахсæн.

III

Кæд уыдзæн нæ зæххыл
 Хуыцауы рæстад?
 Ау, зинты фыдæхæн
 Фæлдыст у нæ цард?!

IV

Къостайы фæдонтæ,
 Æтт, расидут зиу!
 Уæ зæрдæ, уæ зондæй
 Куыд басгуыхат-иу!

2016

УРС АЗÆЛД

I

Мæ зæрдæ у æдзухдæр
 Дæ уылæныл æвæрд,
 Дæ тавс æмæ дæ рухсæй
 Мæнæн зымæг дæр – сæрд.

Куыnnæ цæуон ныр дисы,
 Куыnnæ кæнон ныр маст –
 Цæхæрæй уады хъысыл
 Куы атаhti нæ уарзт!

Мæ цæстыл та куы уайыс,
 Мæ сау Æрфæныфæд.
 Кæй хъæбысы æртайыс?
 Кæмæн дæ уарзты зæд?

Дзæнгæрæджы фæдисау
 Мæ зæрдæйæн йæ цавд,
 Уæддæр дæ номыл рисæн
 Цæй диссаг у йæ ад!

Лæууын хæрис бæласау,
 Лæууын уырдыг æдзух
 Мæ рагбонты цъæх уарзтæн,
 Цæй диссаг у йæ рухс!

II

Мæ зæрдæ дыл нæ лæууы –
 Гъе, ахæм у дæ рухс.
 Дæ зæрдæйы уылæныл
 Мæ зæрдæ ис æдзух.

Мæ магуырыл, мæ рисыл
 Цæуылнæ уагътай мæн?
 Нæ зыдтаин дæ диссаг,
 Дæ цæстыты кæлæн.

Цы ма у ныр мæ зæрдæ?
 Цы ма у ныр мæ цард?
 Æнæзæрин цæхæртæ,
 Æнæсыгъзæрин арт?

Джокондæйау дæ цæсгом –
 Æрхæндæг æмæ рухс.
 Цы ауади дæ цæстыл,
 Цы цин æй кæны буц?

Кæдæм фæтахт нæ аргъау,
 Нæ хъалæй уынгæ фын?
 Мæнæн фæлтæхæн маргъ у –
 Æнхъæлмæ йæм кæсын.

2013

* * *

Æз денджыз дæн,
 Ды та йæ былгæрон – цъæх айнæг.
 Мæйдары чи нæ мысы рухс?!
 Мæнг бæллиц дæр æгъгъæд у сайдæн,
 Æппарын дæм мæхи æдзух.

Æз денджыз дæн, ды та – цъæх айнæг.
 Æмæ куы сабухы мæ байбын, –
 Мæ уылæнтæ дæм райдайынц пæррæст,
 Дæ уæрджытыл дын атыхсынц æрмæст.

Уæддæр ма дæм кæй æххæссы мæ цæст.

Æз денджыз дæн, ды та – цъæх айнæг,
 Бæрзонд къæдзæх, æгайнæг.
 Мæ быцъынæг дæм тонын,
 Æндæр амонд нæ зонын.

Мæ хъысмæт ахæм у æнустæм –
 Бæллын дæ сыгъдæг рындз, дæ рухсмæ.

2010.18.08

* * *

*Цæй диссаг дзырд у, цæ, «хъæмæ!»
Цыма дзы рацыдысты зиумæ
Нæ уарзон ардзæсты тæмæн,
Мæ рагбонты цъæх цинтæ иумæ.*

«Хъæмæ» куыд хъарм дзырд у, куыд фæлмæн!
Фæлæ цæмæн фæрох ис афтæ?
Цæмæн аныгъуылд уазал фæлмы,
Æви хæдзары фарн бынтондæр рафтыд?

Йæ тавс нæ дуджы, кæд, уæлдайаг?
Нæ хъæуы ардзæст, уидæгтæ нæ хъæуынд?
Мæнг дуне мах мæнг цинтæй сайы,
Фæлæ ныл ололи нæ кæуы...

Нæ, нæ! Нæ ивгъуыд нæу уæлдайаг –
О байрай, сабидуг – мæ къона!
Дæ рухс сæуæхсидæй фæйлауæд,
Куыд зила хурырдæм нæ зæххы къори.

2014

* * *

*Дай каждому слову явиться!
Сергей Аверинцев*

I

Ритынц-хитынц рохуаты
Диссаг дзырдтæ, охх!
Дард æнусты тохдзаутæ,
Ныр – зыбыты рох.

II

Алæмæт дзырдтæ цал ысты!
Мæ уд сæ рухсæй – ирд.
Куы нын басгуыхой стъалытæ, –
Цæрдзæн æмвæндæй ир.

III

Зынаргъ дуртæй зынаргъдæр
Ирон дзырдтæ – мæнæн,
Æнусбонтæм цырагъдар,
Сæуæхсиды тæмæн.

2014

* * *

Æвары та уалдзæг
Йæ нæртон æгъдау,
Нæ уды дæр суадздзæн
Алæмæты тау.

Кæны та цæрæццаг
Нæ фæндтæ, нæ ныв.
Цы бæрæгбон – æрдзæн!
Нæ удтæн – цы куывд!

2014.28.03

* * *

Цы у æппæт бæллæхты сæр,
Балсæджы цалхæй дæр фыддæр?

Арахъхъ, арахъхъ – хæйрæджы дон –
Уым МАХÆЙ цас кæны дæлдон!

ÆППÆЛДЫ НИЗ

Нæ рис дæр, нæ ахх дæр
Сты махæн хуыздæр.
Нæ куызд дæр у махæн
Уæ куыздзæй куыздзæр.

МÆНГ СТЪАЛЫТÆ

Нæй сæ хин митæн кæрон,
Калынц сау цæхæр мæнг артæй –
Алцыдæр куы у сæ бон
Рухс кæнынæй дарддæр...

* * *

Куыннае уон æрдзы цинтæй разы!
 Сæууон æртæхæй сахуыста гæлæбу
 Æмæ йæ сыгъдæгæй фæрасыг –
 Кæс-ма: йæ хæкъуырцц тахтæй уый бæрæг у...

* * *

Ирон лæгæн, дам, расыг кæнын у мæлæт.
 Æгасæй ма нæ лæгтæй исчи баззад уæд?!

РÆСТÆДЖЫ ГАКК

Дæ цæсгом кæд нæ хъæцы,
 Дæ дзыпп дæр уæд нæ хæцы.

* * *

Рог цардыл марæм нæхи –
 Ахæм нын хæйрæджы хин.

* * *

Тынг фæрæдыдтæ, чызгай, –
 Охх, цæмæн фæдæ мæ хай?!
 Тынг фæрæдыдтæн æз дæр...
 Фæлæ нæй нæ рæдыдæй хуыздæр...

* * *

Цыма æрзæткъахæны кусын
 Кæмдæр бынæй, йæ тæккæ тарфы,
 Гъе афтæ зыд дæн рухсыл,
 Гъе афтæ бæллын арвмæ.

* * *

Сыфтæн æвæлмон – сæ хауд,
 Сыфтæ нæ зоның фæсмон,
 Гъе-мардзæ, ратт мын, Хуыцау,
 Ахæм рауг, ахæм кæрон!..

О, фæлæ гъеныр нæма –
 Ис мын куыстæгтæ нырма...

2014.28.09

* * *

*Æвзаг мын зæгъ, æмæ дын
адæм зæгъон.*

Æмбисонд

Кæмæй дын зæгъон адæм?!
Æвзаг куыд зæгъон ныр?!
Кæйдæр уæрдоны зарæм,
Нæхи уæрдон – æмыр.

Кæмæй дын зæгъон адæм?!
Нæ нæ хъæуы æвзаг.
Тæхæм цæхæрхъис уадыл,
Кæдæм тæхæм, – мæгъа!

Къоста – зыбыты сидзæр,
Йæ фæдзæхстытæ – рох.
Кæйдæр дзенкъортæ уидзæм,
Кæйдæр къæсæр нын – хох.

Кæмæй дын зæгъон адæм?!
Куыд дын зæгъон æвзаг?!
Æдзухдæр фынгтыл БАДÆМ,
Нæ кæнæм БАЛЦЫ фаг.

2017

АРВЫ ФАРНÆЙ

Цыма Хуыцауы уды арфæй
Сыгъдæг рухс ивылы цъæх арвæй,

Æмæ йын байгом кæн дæ зæрдæ,
Куыд фена арвы рухс къæсæртæ,
Цæмæй рæстдзинадыл æууæнда
Æмæ фæрныгдæр уа йæ фæндаг.

ХАБЛИАТЫ САФАР: 85 АЗЫ

ДЗÆНÆТЫ РОГБАЗЫР МАРГЪ

Радзырд

Сæд мæнмæ уæды заман цыфæнды заронд каст, уæддæр æдзардæй æрлæууыд адзалы фæндагыл мæ фыдымад Зали: æртиссæдз ыл кæнæ цыдаид, кæнæ нæма; кæцы аз райгуыр, уый йæхæдæг дæр нæ зыдта: æрмæст æй кæрдæгхæссæнæй амыдта. Мæнæн мæ иуæндæсæм райдыдта, куы æруæззау, уæд æмæ йын дзæбæх хъуыды кæнын йæ фæстаг бонтæ. Раст зæгъын хъæуы, æмгæрон дæр мæ нал бауагътой, кæм хуыссыд, уыцы уатмæ. Афтæмæй та йыл мæ ныййарæг мадæй тынгдæр ахуыр уыдтæн. Скъоламæ дæр мын фыццаг бон уый ахæцыд мæ къухыл, уынгæ дæр æй фылдæр кодтон, уымæн æмæ мад куы быдыры, куы фермæйы куыста афæдз-афæдзы дæргъы, уæдæ белгомæй хъахъхъанæн фидæрттæ дæр къахта немыцаг танкты ныхмæ Зилгæйæ Беслæны æхсæн; рæвдауæг дæр æмæ сæрылхæцæг дæр мын фыдымад уыди.

Къуырийы бæрц бон дæр æмæ æхсæв дæр йæ уæлхъус бадтысты сыхы заронд устытæ æмæ хæстæджытæ. Цæйбæрц тыхст уыди, уый мæм æрмæст къорд азы фæстæ, куы фембаргæдæр дæн, уæд бахъардта. Цух æй цæмæ гæсгæ нæ уадзынц, уый куыннæ зыдтаид, æмæ иуахæмы къулырдæм куы азылд æмæ дзæвгар рæстæг йæ хъæрзын дæр куы нал райхъуыст æмæ

йæ ныхас дæр, уæд æм рынчынфæрсджытæй чидæр сдзырдта:

– Ракæс-ма, Зали, мæнæ дæм Додан куы ‘рбацыд.

Нæ разылд, нæ ракаст, ницы дзуапп радта. Æмæ уæд бамбæрстой, цæрæг кæй нал у, йæ уд куыд уынгæг раны ис, уый.

Мæ фыды фæстæ йын баззад дыууæ фырты. Дыууæмæ дæр фæсидтысты хæсты фыццаг бонты. Хистæры, Садуллæйы, сидт æрæййæфта Æрыдоны райæххæсткомы кусгæйæ, æмæ йын ацæуыны размæ бантыст хæдзармæ æрбауайын, мадæн дæр æмæ махæн дæр хæрзбон зæгъын. Цыппор дыккæгæмы тæккæ райдайæны фæцæф Керчы бынмæ æмæ фæстинонæй цалдæр боны арвыста нæхимæ; куы ацыд, уæд дæр дзы фыстæг уæды заманмæ гæсгæ арæх истам.

Кæстæры, Солтанбеджы, сидт æрæййæфта дард Невинкæйы, æмæ йын йæ мады феныны амал нал фæцис. Куыд ацыд, афтæ дзы дыууæ азы дæргъы ницы хабар уыд. Мæнмæ гæсгæ уый катыйæ æмæ ууыл сагъæсæй ссардта æнафоны уæззау низ Зали. Уæды онг дæр мыл фаг æнувыд уыди, фæлæ йæ фырттæ хæстмæ куы ацыдысты, уымæй фæстæмæ мыл бынтон æрхъæцмæ нал хъæцыд, хуысыны бар дæр мын йæ фарсмæ йеддæмæ æндæр сынтæджы нал уыд. Алы изæр дæр, куыддæр-иу йæ сæр базыл æруагъта, афтæ Хуыцауы ном æнæ ссаргæ никуы фæцис: «Бисмиллагъи рахман æррæхим... Бахатыр кæн, иунаг цытджын Хуыцау. Афонмæ мын цымæ хуыссæгуарзаг Додан кæм ис? Кæд, мыййаг, искуы тыгъд быдыры йæ дæрзæг цинелы бын батымбыл. Лæгтыдзуар, дæ сыгъдæг дæлбазыр æй бакæн æмæ йæ фыдбылызæй бахиз».

Адзалы бонмæ дæр мæ нæ ферох уыдзæн: цыппор дыккæгæм азы фæззæджы нæ дыргъдоны кæрон карста нартхоры хуым. Æз дæр, кæй зæгъын æй хъæуы, уыдтæн йæ фарсмæ – хæст æгæр кæй æрбаввахс, уымæ гæсгæ скъоломæ нæ цыдыстæм. Æвиппайды немыц ныккалдтой дардмæхсæн сармадзанæй: хъавыдысты, æнæмæнг, скъоломæ, афтæмæй уым цæфтæ йеддæмæ ничи уыд. Куыддæр фыццаг нæмыг схæцыд дæлбылы цъымарайы, афтæ мæ Зали йæ быны анорста, зæхмæ мæ ныххъывта æмæ мыл ныддæлгом, æвæццæгæн, æнхъæл уыд: Заманхъулы фæсрагъæй Зилгæйы Къуымы сыхы онг чи фæтахт, немыцаг уæззау сармадзаны уыцы нæмыг куы сæмбæла йæ фæсонтыл, уæддæр æз аирвæздзынæн, мæнмæ нæ ныххæццæ уыдзæн.

Фæззæджы дæр ма мæн куы ирвæзын кодта адзалай, уæд йæхиуыл цы ‘рцыдис зымæгæй сæрдмæ?

Нæ сыхы лæппутæ – мæ карæнтæ æмæ мæнæй бирæ хистæртæ – камæй фехъуыстой, нæ зонин: «Удæгас балеры тæппытæм куы бакæса игæры низæй рынчын, уæд адзæбæх уыдзæн». Æмæ хызæй фæрсудзгæ ацыдысты Теркæй хъæуысæры мæнæуыссæн куыроймæ уагъд къабазы дон. Æз дæр – семæ. Иутæ радыгай хыз дардтой, иннæтæ даргъ хылæй сургæ кодтой, чидæр хаста донæй йе ‘мбисмæ къæрта, æз та сæккой кодтон кæйдæр ронæй гуцъулабаст хæлæфтæ æмæ хæдæттæ. Къæрта байдзаг хуыдзыхæй, сардзанæй, балгæсагæй, тъепайæ, калмгæсагæй, æрмæст дзы балер нæ разынд. Кæсæгтæ къæртайы куы нал цыдысты, уæд мæнæуыссæны алыварс хæристæй хæдзтæ ракæнын бахъуыд. Куыройгæстæ загъд самадтой, фæлæ балер Залийæн хос разындзæн, уый куы базыдтой, уæд хуыздæр кæм ахсгæ у, уый амоньнмæ фесты. Мæнæуыссæнæй дзæвгар фæуæлдæр стæм, уæддæр балер зынаг нæ фæцис. Балер сæрдыгон змæст донæй йæхи узал суадæттæм кæй айсы, уый кæсагахсджытæ дæр нæ зыдтой æмæ куыройгæстæ дæр. Æцæг, куы æрцахстаиккам, уæддæр уый Залийæн ницуал фехуыс уыдаид: куы æрыздæхтыстæм, уæд нæ хæдзарæй цалдæр тигъы фалдæр мæ хъустыл ауад богъ-богъæй кæуын.

Уæдæй фæстæмæ уæлдай фылдæр рæвдыд зонин нæ сыхы заронд устытæй. Сæ бинонты хъуырауы тыдтой ссады табæгъ дæр, ногахст гуымбыл дæр æмæ хандыджы цыхт дæр, æхсыры къус дæр, кæрдзыны æмбис дæр, уымæн æмæ уæлдæйттæ нæ, фæлæ хи фаг дæр искæмæ разына, рæстæджытæ ахæм нæ рахастой. Сидзæры барæвдауынæн? Сæхицæн цæсгом скæнынæн? Дзæнæтмæ фæндаг балхæнынæн? Æви фыдымады раивынæн? Сæ фылдæр æгас нал сты, æмæ сын рухс дзæнæтæй хай уæд. Чи цары, уыдонæй та мæм хæрам мачи фæуæд, фæлæ фыдымадæн кæд иугæр раивæн ис, уæд Абуцайæ тынгдæр никæй бон бацис.

Йæхæдæг дæр зæнаг æнхъæлмæ куы нал касти, æрмæст уæд фæзынд йæ иунæг лæппу, мæнæй цыппар æви фондз азы хистæр. Бирæ камæ фенхъæлмæ кастысты мад æмæ фыд, уыцы сабийы рæвдауынæй уæвгæ дæр нæ бафсæстысты, куыд рахъомыл, уый нæ бафиппайдтой; аст къласы фæстæ бацыди техникумæ, стæй йæм фæсидтысты æфсадмæ æмæ дзæвгар азтæ бафæстиат Уæрæсейы. Уæдмæ ныййарджытæ базæронд сты, фыд амард.

Абуца баззад иунæгæй. Цалынмæ Аслæнбег царди, уæдмæ дзæг хæдзарыл нымæд уыдысты: хъуг, род кæнæ дыгæрдыг, цалдæр фысы, маргъæй цы вæййы хæдзары мидæг, уый; сæ халсары хуымтæ

кæддæриддæр уырзæй рывд, гектармæ æввахс цæхæрадон – биноныг зылд; кæрты æмæ гыццыл цæхæрадоны – æвзаргæ дыргъ, рагсæрды гуырдыиаг балæй æнгузы æмæ мыртгæйы онг. Цалынмæ сæ хъæбул хæдзары уыд, уæдмæ æртæйæ хорз æххæссыдысты æппæтыл дæр. Цыфæнды зæрдиаг хъазты лæуд куы уыдаид лæппу йе ‘мгæрттимæ, уæддæр æм иунæг хатт йеддæмæ сдзурын никуы бахъуыд Абуцайы: «Рауай, Мурычкæ, мæ къона, ацафон куынаæ акусæм, уæд нын фæззæджы ничи ницы æрхæсдзæн».

Аслæнбег куы амард æмæ лæппу æфсадмæ куы ацыд, уæд хæдзары уæз иууылдæр – цæхæрадоны куыстæй рады фыййауы онг – Абуцайыл æрәнцад, фæлæ йæ уæддæр æдзæллагмæ не ‘руагъта, йæ фос дæр æмæ йæ маргъ дæр нæ фæкъаддæр сты. Стæм хатт-иу фæкæсынмæ – рувæнты æмæ бал тонынмæ – фæсидт сыхы сывæллæттæм дæр. Нæхи цастæ мардтаиккам, уæддæр нын-иу фæскуыст æрæвæрдта зиууæтты буц фынг.

Æфсады фæстæ фырт æмæ чынз æрцардысты горæты, сæ дыууæйæн дæр уым уыди сæ куыст. Æрмæст сын хуыцаубæтты уыди хъæумæ æруайыны æмæ зæрондмæ фæкæсыны амал. Фыццаг бонтæй фæстæмæ йын дзурын байдыдтой, кæдмæ иунæгæй фыдæбæттæ кæндзынаæ, рацу горæтмæ æмæ, мах цæмæй царæм, уымæй ды дæр фæцæрдзынаæ, зæгъгæ.

– Цы хъуыддаг ис мæн горæты? Ме ‘взонджы бонты дзы куынаæ бафæрæзтон, уæд ныр кæдæм мæ къодах хæссон? Уæ царды кой кæнут, мæнæн дæр, Уæллаг цы скарста, уый мæ æййафдзæн, – уыдис йæ дзуапп.

Фырт мады не ‘мбæрста: цы къонайæн æркуывта, йæ сæрызæды хæцъил абон дæр ма цары тыхтæй кæм лæууы, амонды рæстæджытæ дæр ыл кæм скодта æмæ уæззау бонтæ дæр кæм бавзæрста, уыцы хæдзарæй сыстыны хъару йæм нæй; мад та æнхъæлмæ каст: лæппу кæд горæтыл сыстырзæрдæ уайд æмæ йæ фыды кæртмæ æрыздæхид.

Йæ хъару цалынмæ уыд, уæдмæ, стæй куы нал уыд, уæд дæр хаста хæдзары уаргъ.

Æппынфæстаг ыл адæмы æфсарм фæтых.

– Уыныс æй, мамæ, – загъта йын фырт, – мæ куыст дæр, Гаппойоны куыст дæр, лæппуйы ахуыр дæр горæты у. Нал фæразæм мах дæр дыууæрдæм.

– Омæ уæ æз куы ницы домын – цæрут уæхи фæндиаг дæр æмæ мæн фæндиаг дæр.

– Афтæ нæу, афтæ, мамæ. Зноны чызг нал дæ, уæд та ма дыл исты æрцыд...

– Уый тыххæй æнæмæт у: цард дæтгæ чи кæны, уый йеддæмæ йæ исгæ дæр ничи кæны. Ды мын цæмæй тæрсыс, уымæй ничима аирвæзт – алкæмæн дæр йæ хъысмæт конд у. Куы ма æрæййафа, уæддæр – мæ уд сыгъдæгæй. Адæм хорз сты, адæм мæ бабиноныг кæндзысты.

– Мæнæн дæр мæ ныхас адæмы тыххæй у. Ахъуыды кæн, цы уавæры мæ æварыс, ууыл. Зæгъдзысты: йе чындз æмæ æфсин нæ фидауынц, йе та лæппуйы йæ мад нал хъæуы, уый йеддæмæ йæ куыд ныууагътой? Уæд мæм уыйбæрц цæуыл фыдæх дæ?

Адæмы æфсармы ныхмæ фæлæууын йæ бон нæ бацис зæрондæн. Зæрдæйы тугтæ кæлгæ сыстад Абуца æмæ хæдзар ауæй кодтой.

Ссæдз азы чысылхъуаг кæд цæры горæты, уæддæр не сторæтаг, йæ удæнцой цард æм – æнæ суджы, æнæ доны, æнæ фосы сагъæсæй – цардыл нымад уæвгæ дæр нæу. Кæд æй хъæумæ бацагурынц цины кæнæ зианы фæдыл – фæкæсынмæ нæ, фидауцæн, – уæд ыл хур скæсы: алы æфсæнттæй – «цыдæр нæфæразгæ дæн, уадзут уал мæ ам, цалынмæ фæсарæндæр уон, уæдмæ», – цас амал уа, уыйас афæстиат вæййы хиуæттæм æмæ къабæзтæм.

Йæ бирæ рæвдыдæн бафидæн кæй нæй, уый мын хорз зындгонд у. Стæй сын бафидæн уæвгæ та цæмæй ис? Адæм сæхи цæуыл хъарынц – бынат, исбон, æхца, дарæс – уыдæттæ йæм нымады дæр рагæй нал сты. Зæрдæлхæнæн йеддæмæ йæ ницуал хъæуы а дунейыл.

Æмæ æз дæр дурты астæуæй нæ рахаудтæн, хъуамæ йын йæ зæрдæ истæмæй балхæнон. Цы сыхбæсты æмæ хъæубæсты æхсанæй рацыд, уыдон ын уæлдай хатт куы фенын кæнон, уæд ын уымæй хуыздæр хорз ницы фæуыдзынæн.

Боны фыццаг æмбис æм ныддзырдтон телефонæй.

– Дæ бон хорз, Абуца!

– Арфæгонд у, мæ къона. Кæцы дæ, кæ, куына дæ базыдтон? Махи йын бацамыдтон.

– Дæ цæрæнбон бирæ æмæ дæ Хуыцау хорзæй æрымысæд. Æз та, зæгъын, чи мæ æрхъуыды кодтаид ацафон, лæппу дæр куысты куы вæййы æмæ чындз дæр. Кæс-ма, дæ хорзæхæй, куынама фæрох дæн адæмæй, – хъуысы йæ мæллæг хъæлас.

– Абуца, иунаг да æви бинонтæй дæр уæхимæ исчи ис?

– Бинонтæ сæ куыстæй æмæ ахуыраей цалынмæ цаеуой, уæдмæ мыл æнæхъæн цард аивгъуыйы. Сфæлмæцын бон-изæрма иунагæй, фæлæ мын цы хуыздæр хос ис? Цард раттæгæн йæ чиныджы фыст бæргæ æрцыдтæн, фæлæ дзы ахахгæнинаг дæр дæн, уый йæ, æвæццæгæн, байрох...

Цалынмæ бинонтæ æрбамбырд ваййынц, уæдмæ æнхъæлмæ кæсынæй бафæллайы æмæ, адзурыныл кæй бацин кодта, уый бæрæг у йæ ныхасæй.

– Æмæ дæм цæй тыххæй дзырдтон, Абуца...

– Гъы, гъы, зæгъ æй, ницы мæ байрох уыдзæн, мæ къона. Куыддæр сæ исчи фæзына, афтæ йын фехъусын кæндзынæн.

– Фехъусын кæныныл нæу мæ ныхас, Абуца. Зилгæмæ дæ нæ фæнды иу дыууæ бон? Цалынмæ нæ фæкъæвдатæ кодта, уæдмæ. Бабу мын бафæдзæхста, Абуцайы, дам мыл куы сæмбæлын кæнис, уæд дыууæйæ бонмарæн кæниккам.

– Астофырæллах, уæдæ ма хуыздæр уæвгæ та кæдæм бабæллон? Æз ма дис кæнын абонсарæй, мæ рахиз æрфыг мæ цæмæн хæры, цы ‘хсызгон хабар хъусдзынæн, зæгъгæ. Мæ зæрватыччытæ дæр кæрæдзийæн бар нал лæвæрдтой...

– Уæдæ æнхъæлмæ кæс, фæзындзынæн дæм.

Дызæгъ-мызæгъы мыл аивгъуыдта бон. Фæлæ уæддæр, Абуцайæн зæрдæ кæй бавæрдтон, уый мæ рох нæ уыди. Æрмæст дыууæизæрастæу самал кодтон машина. Сæ картмæ куы фæцæйзылдтæн – Дзæуджыхъæуæй Бесланмæ стыр фæндаджы былгæрон царынц, – уæд кулдуары рæбын бетон цæджындзыл бадгæ ауыдтон Абуцайы. Рахызтæн æмæ йæ мæ хъæбысы æрбакодтон.

– Ам та цы ми кæныс?

– Ау, дæхæдæг мын нæ бавæрдтай зæрдæ Зилгæмæ мæ фæласынай?

– Æмæ мын мидæмæ фæндаг не ссарынай тарстæ? Æз дын «æнхъæлмæ мæм кæс» куы загътон.

– Омæ дæм æз дæр уый тыххæй куы æнхъæлмæ кæсын.

Марадз æмæ ды дзур йемæ. Машинæйы фæстаг бандоныл ын æрæвæрдтон йæ хызын æмæ йын йæхи дæр баргъæвтон.

– Кæс-ма, дæ хорзæхæй, куыннæ дæ бамбæрстон, – йæхи растгæнагау йæ хъуыр-хъуыр цыдис, цалынмæ хъæугæронмæ ныххæццæ стæм, уæдмæ.

– Рухсаг ут æмæ рæстаудæн кæнут иууылдæр, – йæ бынаты банкъуысыд, уæлмæрды рæзты куы æривгъуыдтам, уæд.

– Рухсаг у æмæ дзæнæты рухс бæстæйæ хай уæд де ‘взонг удæн, – хъæумæ фæзилæны йæ къуындæг бынаты сыстыны фæлтæрæн скодта æмæ та сæрæй æркуывта Энверы цыртæн.

Хъæумæ куы бахызтыстæм, уæд уыцы цымыдисæй каст галиуырдаæм дæр æмæ рахизырдаæм дæр; ауылты уыд хъомты фæдыл бирæ азты дæргъы йæ фæндаг; кауы алы мих, алы бæлас, кулдуæртты алы зыхъхъыр дæр хорз зыдта æмæ дзы ныр агуырда ног фæдтæ: уæртæ Джимитæ сæ саманкъул сис агуыри быруйæ раивтой, Гуыдиатæ акъациты бæсты дыргъбæлæстæ ныссагътой сæ дуармæ, Мелыкатæ сæ хæдзарыл цъар сæвардтой.

Нæхи сыхмæ куы ныххæццæ стæм, уæд æм фæлгæсæн айдæны цæстызулæй кастæн: дæлбылæй куы ахызтыстæм æмæ сæ дуæртты цурты куы ‘рцæйцыдыстæм, уæд иннæрдæм азылди – нæ йæм разынд сæ кæддæры хæдзармæ бакæсыны хъару.

Къуырийы фæстæ йæ бабæрæг кодтон. Цалдæр усæй кæрты астæу фæткъуы бæлæсты аууон бадтысты ныллæг бандæттыл, сæ разы ныллæг фынгыл – харбыз.

Сæ цурмæ бацыдтæн æмæ сын салам радтон. Абуца йæ бынатæй сцæйстад, фæлæ йæ нæ бауагътон, йæ уæхсчытыл ын æрхæцыдтæн.

– Бад, Абуца, бад, цæмæн стыс?

– Цæй-ма, сывæллонæн мын куынæ сыстай, – бахъуыр-хъуыр ыл кодтой иннæтæ дæр.

Уый, ома æз – сывæллон.

– Нæлгоймаг сывæллонæй дæр нæлгоймаг у. Уæлæ дæр кæрты куы фæбадын æмæ нæлгоймагтæн куы сыстын, уæд мын ма къухыл æрхæцынц: «Кæй ма хъæуынц уыдæттæ та!» Ау, уæдæ, нæлгоймаг æмæ сылгоймаг кæрæдзийы æфсарм куы нал æмбарой, уæд афтæмæй куыд цæрæн ис?

Абуца æмæ нæ рæстæджы иууыл номдзыддæр кинорежиссер Федерико Феллини кæрæдзийы нæдæр зонгæ кæнынц, нæдæр æмбæлгæ никуы бакодтой. Сæ иу Ирыстоны цæры, иннæ – дард Италийы. Фæлæ раст уыцы хъуыды загъта Феллини дæр: «Сылгоймаг нæлгоймаджы фæзма æмæ йе ‘мхуызон ссæрибар уа, уый йæ уæвгæ дæр ницæмæн хъæуы. Хъуамæ йæхицæн гом кæна царды æндæр, йæхи сæрмагонд æцæгдзинад, нæлгоймаджы царды халдих куыд нæ уа, фæлæ йын уыциу рæстæг уæлæфтуан чи

хъуамæ разына, ахæм. Æмæ уæд уый ног санчъех уайд дунейы адæмты амонджындæр цардмæ фæндагыл».

Иннæты ‘хсæн уæлдай бæрæгдæр дары, Абуца цæйбæрц нызæронд, уый. Бампылд, баруад; мæнмæ та афтæ каст, цыма йæ цы дыууиссæдз азæй фылдæр хъуыды кæнын, уыдоны дæргъы уæлдайхуызон нæ фæцис.

Устыты фарсмæ æрбадтæн æз дæр.

– Истæмæй фæлмæцыс, Абуца?

– Цæмæй хъуамæ бафæлмæцон, цæрынаы уæлдай? Мæнæ мæ сыхбæстæ цух нæ уадзынц æмæ кæрæдзийæн таурæгътæ хæссæм. Дæ цæрæнбон бирæ, ахæм адджын бæдтытæ рагæй никуыуал акодтон. Мæ иу хъус ныхасмæ дарын, иннæмæй та уæлæ зæрватычытæм хъусын. Æмбисонд фæцис сæ цъыбар-цъыбур.

Уынджы тыхдæттæны телтыл æмвæтæнæгæй бадынц зæрватычытæ, сæхицæн уыцы зæрдиагæй зарынц, куы дзы иуы базыртæ спæр-пæр кæнынц, куы иннæйы, фæлæ сæ стæхыны фæнд никæмæ ис.

– Сæумарайсом сæ куыд раййæфтон телтыл бадгæ, афтæ бадынц æмæ бадынц. Диссаг мæм кæсы, æххормаг дæр сын нæу?– йæхицæн дзурагау сабыргай дзуры Абуца.

– Зилгæйаг не сты, æвæццæгæн, фæлæ фæндаггон, – загътон æз. – Цæгатай рабалц кодтой æмæ сæ фæллад уадзынц. Куы баулæфой, уæд сæ фæндаг дарддæр хуссармæ дардзысты.

– Зæрватычытæй дæр та зилгæйæгтæ æмæ æндæр хъæуккæгтæ ис? – ныххудт устытæй чидæр.

– Куыннæма, – фæцырд æм Абуца. – Хъæуккæгтæ нæ, фæлæ дзы алкæмæн дæр хæдзар ис æмæ йыл йæ зæрдæ никуы сивдзæн. Æз уæламæ куы ацыдтæн, уæд мæ æнæхъæн фондз азы куы фæцагуырдытой мæ зæрватычытæ, уæддæр мæ цалынмæ ссардтой, уæдмæ мæ нæ ныууагътой. Куы мæ базыдтой, уæд ма уыдоны цинай диссагдæр цы уыдис уæвгæ та, цъыбар-цъыбургæнгæ зилдху самадтой мæ сæрты дыууæрдæм. Стæй уæд тыргъы царыл ахстон кæнынмæ февнæлдтой; ам дæр сарайы нæ, фæлæ тыргъы уыд сæ цæрæн. Нæ сыхаг сын æй æрæппарынмæ хъавыд, пълон, дам, чъизийæ сафдзысты. Ау, зæгъын, искуыдæр ма зæрватычы ахстонмæ бавнæлдауыд? Сæ бынмæ гæххæтты гæбаз æрытауын æмæ уый къуыри иу хатт бырæттæм аппарын зын хъуыддаг у? Зæрватыкк дзæнæты маргъ куы у, йæ къахæй тæригъæдджын зæххыл æрæндзæва, уый йын не скарста Хуыцау, уæларвы у йæ

цард. Сырдтæй мæнæ куыдз зоны адæймаджы зæрдæ, – чысыл фалдæр йæ мукъутæ раззаг къæхтыл æвæрдæй чи хуыссыд, уыцы къæбыламæ бакаст Абуца; уый дæр ын цыма йæ ныхас бамбæрста, уыйау йæ къæдзил разыйы тылд бакодта. – Маргъæй та – зæрватыкк. Куыдзæн йæ бон æнæ адæймаг фæцæрын нæу æмæ йæм йæхи хæстæг ласы. Зæрватыкк та йын Хуыцауæй хорзæхгур у, хæдзармæ фарнхæссæг. Фыдæлтæй дæр æй никуы æрыхъуыстат – Балсæджы цалх Сосланы зæнгтæ куы ахауын кодта хъæдрæбыны æмæ сырдаей-маргъæй æмхуызон гадзрахат куы разындысты, уæд ын зæрватыкк куы фæфæдис Нартæм.

НОВЕЛЛÆТÆ

Хæзна

Фидараты инæлар Афæхъойæн Бæтæхъойыхъæуы æрдхорд уыди: мæгуыргомау хæдзары хицау. Иуахæмы Афæхъомæ æрцыд йæ хæлары бабæрæг кæныны фæнд. Тачанкæ сифтыгъта æмæ балцы араст.

Бæтæхъойыхъæууккаг йæ каджын уазæгыл куыnnæ бацин кодтаид:

– Уæу, мæнæ рагæй йæ фенынмæ кæмæн бæллын, уый нæм хур æркæсагау йæхæдæг фæзынди! Марадз, æфсин, дæ хъару æмæ дæхæдæг: дыккаг ахæм уазæг нæ дуарæй никуыуал æрбахиздзæн.

Æфсин та йæ тæккæ арахъхъ уадзгæ уыди. Ахæм заман сылгоймаджы хæринаг кæнынтæм æмæ æфснайынтæм кæй нæ февдæлы, уый Афæхъо куыnnæ æмбæрстаид.

– Уæ хорзæх уæд æмæ ма батыхсут, – загъта инæлар.

– Ауыстæн, афтæмæй дын ауадзæн нæй, – загъта фысым. – Ау, уæдæ ма хуыздæр кæй номыл акæндзынæн кусарт?

– Кæй æвдæлы, кæй, кусарттæ-йедтæм: нырма мæ ацы фæдыл Заманхъулмæ дæр цæуын хъæуы.

– Ауыстæн, нæ! Æнæ кусартæй дын ауадзæн нæй. Ныртæккæ уæртæ сыхы лæппутæй искай арвитдзынæн æмæ сæрвæтæй иу фыс йæ фæсарц æрдавдзæни.

– Кой дæр æй ма скæн. Дæхæдæг æй уыныс: бон акъул, мæнæн та мæ фæндаг даргъ у, ардыгæй – Заманхъулмæ, Заманхъулæй – Зилгæмæ.

– Ау, æмæ дæ хуыздæр æрджордмæ куы бахсæвиуат кæнай, уæд дзы худинаг фæуыздынæ? Ауыстæн, ахъаззаг фæбадиккам, нæ хæцæнтæ фæмысиккам. Кæд та ма фендзыстæм кæрæдзи?

– Мæнæ мæ службæ куы ныууадзон, уæд хуыздæр ницы кус-дынæн, фæлæ къуырибалцыты мæ хæлæрттыл зилдзынæн.

Уæдмæ æфсины къух цы амыдта, уымæй фынг ацарæзта: цæхх, кæрдзын, сылыкалгæ ногахст гуымбыл, давоны сыфтæ, ногуагъд арахъхъ.

Фæйнае цайцымæны ануæзтой, давоны сыфтæ цæххы атылдтой.

– Цæй, цы зæгъдзынæ: куыд дæм кæсы ногуагъд арахъхъ давонимæ? – бафарста фысым.

– Ахъаззаг у, – дзуапп радта уазæг.

Дыккæгтæ дæр анызтой.

– Цæй, куыд дæм кæсы давон? – фæрсы та фысым.

– Хуыздæр нæ вæййы.

Уæдæ цы дзуапп хъуамæ радтаид уæздан уазæг.

Æртыккæгтæ анызтой.

– Ауыстæн, давонæй ахъаззагдæр хойраг нæ вæййы ногуагъд арахъхъимæ, – загъта фысым.

– Уæллæй, мæ лымæн, ды йæ куыд скадджын кодтай, ахæм хæзна куы уайд давон, уæд паддзах афонмæ раджы загътаид: «Гъæйтт, Фидары-фырт, рæвдз де ‘фсад иууылдæр Дзантемыры комы алыварс æрæвæр, иунæг хал дæр дзы куыд ничердæм фæуа, афтæ!»

Мызд

Сойтæ ничи марзта уацары. Хуссар Украинæйы хурсыгъд быдырты сæ дойнае æмæ стонгæй фосы рæгъау скъæрæгау тардтой æмæ тардтой ныгуылæнмæ. Лæгæн йæ бон дарддæр цæуын нал у, ахаудис æмæ фæндагыл хуысгæ баззад, зæгъгæ, уæд ыл топп ныцтавтаиккой.

Фæстаг хъарутæй размæ цыди Буцки, фæрæзта, фæрæзта, уæддæр ахауди. Схæцæг ыл нæ фæцис, æнцой йын ничи фæлæу-уыд – æмæ йын куыд фæлæууа, алчи йæхи исынæн куы нæ у, уæд – æмæ йæхи уæлгоммæ ауагъта мингай адæймæгты къæхтæй фæйлыд фæлмæн рыгыл. Цæмæн йæхи хурхæй мардта утæппæт рæстæг, фæндаджы астæу хъарм рыгыл хуыссынæй удæнцойдæр куы ницы ис, уæд?

Кæсгæ дæр æм ничи фæкодта, афтæмæй йæ цурты аивгъуыдтой фæлмаæцыд уацайрæгтæ.

Салдат йæ уæлхъус æрлæууыд. Кæрæдзи цæстытæм кæсынц, Карабин йæ уæхскæй æнæбарыгомау æроста салдат.

– Йе, Уастырджи, дæуыл мæ куы фæдзæхста мæ зæронд фыд, уæд мæм куыннæ фæзыныс?!

Йæ фæсонтæй фесхуыстæуыд Буцкийы æмæ йæ къæхтыл слæууыд. Салдат ын карабины хæтæлæй ацамыдта: цæугæ размæ.

Йе ‘мбæлтты аййæфта Буцки. Кæцæй ма йæм æрцыд рабадыны хъару? Лæгæн йæ адзал куынæ уа, уæд æй Хуыцау дæр нæ мары, Уастырджи дæр ын æххуыс кæны.

Æппынфæстаг бахæццæ сты сындзтелæй æхгæд бынатмæ.

Цалдæр боны фæстæ тæлмацгæнæг сылгоймаг уацайрæгты хъæрæй бафарста:

– Хилдасæг уæ исчи у?

Буцки йæ цурмæ бацыд:

– Æз дæн хилдасæг.

Топджын салдат сæ фæстæ, афтæмæй рацыдысты. Бакодтой йæ хъæугæроны саманкъул хæдзармæ. Дасинаг разынди ацæргæ булкъон. Алмасийæ цыргъдæр «золингенæй» йæ биноныг æрдаста Буцки кærты астæу фæткъуы бæласы бын. Йæ куыст булкъоны зæрдæмæ фæцыди æмæ йæ тæлмацгæнæджы фæрцы бафарста:

– Кæм сахуыр кодтай хилдасæгыл?

– Никуы. Хæдахуыраей базыдтон. Нæ сыхы зæрæдтæ иууылдæр мæнмæ дзырдтой дасынмæ, дæ къух, дам, фæлмæн у.

Булкъон тæлмацгæнæгæн цыдæр загъта, æмæ сылгоймаг хæдзармæ бацыди. Цалдæр минуты фæстæ къæсæрæй рахызт, йæ къухы урс гæххæтты цыдæр тыхт, афтæмæй. Тыхтон булкъонмæ радта, уый та йæ Буцкимæ бадардта.

– Циу уый? – бафарста Буцки.

– Мызд.

– Æмæ йæ мыздыл, мыййаг, куы нæ ныддастон: махмæ, ирон адæммæ, хистæрæн балæггад кæнын кады хъуыддаг у.

– Демæ разы нæ дæн. Адæймаг цыфæнды куысты тыххæй дæр хъуамæ æнæмæнг мызд иса. Уый нæй, уæд йæ куыстмæ йæ зæрдæ никуы барайдзæн.

Уæдæй фæстæмæ Буцкийы бонцухæй кодтой булкъонмæ дасынмæ æмæ фæстæмæ алы хатт дæр здæхти исты хойрагимæ.

ХÆРЗАУДÆГ

* * *

Иу райсом
мæ уаты къултыл,
базыл,
хуыссæнтыл
мæ мады армыдзаг
хуры тæкутæ фæзынди.

Йæ уалдзыгон æрвон кæндты ИС-æй
мæнæн
цыхуыздæр хур
æрбафтауц кодта хай.

* * *

Леуахийы
рæсуг доны айдæнмæ
йæхи дуду,
бибитæ кодта
Прис-Хох.

Дидинæгæй, донхæрисæй
уалдзæг сахарыл узæлыд.

* * *

Хорзæхджын у
Хуыцауæй,
лагъстæ дын кæнын,
дæ фарн-
дæ моныстæн,
хорздзинад бакæн, –
мæ зæрдæ мын ма скъах
дæ хæртæй.

* * *

Незамайнаг
 азфыссæг халон,
 бæргæ,
 куы зонин
 дæ уаст,
 дæ тахты
 зынгæ-бæрæг дамгъæты мидис
 Санаты Семау
 кæсын.

Цæмæй мæ фæрсыс – нæ зонын.
 Цæуыл тыхсыс – нæ зонын.
 Цæмæй мæ фæдзæхсыс – нæ зонын.

* * *

Уæуу,
 æнæхæдзар, æнæхицау
 рагъыл,

уæуу,
 нæ зæххæн йæ риуыл
 мардæй ныххаудтæн.

уæуу,
 зæххы фæлмæндæр зæлдагыл
 хуыссыдтæн,

уæуу,
 мæ уд нæ зæххыл ссардта
 æнцой;

уæуу,
 рисгæ мæ нал кодта
 ницы;

уæуу,
 къахта мын халон
 мæ цæст.

* * *

Аку, аку.
мæ уарзон адæймаг,
аку.

Сылгоймаг зæрдæрыстæн
æрмæст цæссыгæй ссары хос.

ХÆРЗАУДÆГ

Ацыди мæ фыд.
Мæ бон мæ къахыл
баци слæууын.
Хæрзаудæн мыл кодта.

Ацыди мæ мад.
Мæ бон мæ къахыл
баци слæууын.
Хæрзаудæн мыл кодта.

Ацыди æмбал.
Мæ бон мæ къахыл
баци слæууын.
Хæрзаудæн мыл кодта.

Ацыди мæ уарзон.
Мæ бон мæ къахыл
баци слæууын.
Хæрзаудæн мыл кодта.

Æз, мæ риуыл дзуаримæ, зæххоныл
Æцæг Дунейæ хæрзаудæн кæндзынæн.

* * *

Дугæй-дугмæ
дугтимæ ерысон дугъы
ирон дзырд

арфмæ –
авддæлзæхмæ –
ныффардæг,
бæрзондмæ –
авдарвмæ –
фæцыд.

Диссагæн
«Царциаты» диссæгтæн
сæ диссагдæр у сæ дзырд.

Дæ бон бауromын цы дзырд
ссис, уый дæ цагъар у, дæ
дзыхæй чи раирвæзт, уыцы
дзырд та де ‘лдар у.

Хафиз

КАМПАНЕЛЛА: 450 АЗЫ

Ренессансы дуджы фæстæ Европæйы номдзыддæр адæймагтæй иу уыд итайлаг поэт-философ Томмазо Кампанелла (1568–1639). Райгуырди Калабрийы, цырыхъгæнæджы хæдзары. Бинонтæ цардысты мамæлайы къæбæрæй æмæ лæппуйы ахуырмæ раттын сæ бон нæ уыди. Томмазойыл фынддæс азы куы сæххæст, уæд бацыди доминикаг орденмæ. Ам зæрдæргъæвд лæппу кæсын байдыдта чингуытæ, ахуыр кодта антикон æмæ астæуккаг æнусты философты куыстытæ. Фæстагмæ иттæг арæхстджынай архайдта алыхуызон диспутты. Фæлæ моладзандоны разынди бирæ хæлæггæнджытæ æмæ Томмазойы ныхмæ мæнг гæххæттытæ сарæзтой, бар, дам, нæ ракуырдатæ, афтæмæй библиотекайæ чингуытæ иста. Лæппуйы æрцахстой æмæ йæ Роммæ арвыстой. Æмæ йæ кæд цасдæр рæстæджы фæстæ рауагътой, уæддæр ыл гуырысхотæ кодтой.

Уый фæстæ Томмазо рахау-бахуау кæнын байдыдта: уыди Флоренцийы (Медичийы библиотекæ), Болоньяйы, Падуяйы, Венецийы. Алы ран дæр уыдта, адæм цы тыхст цæрдтытæ кæнынц, хицауад æмæ сыл бонджынтæ цагъары къæлæт куыд сæвæрдтой, уыдæттæ. Æмæ сфæнд кодта Калабри испайнаг колонизатортæй фервæзын кæнын. Моладзантæ æмæ сауджынтæ дæр йæ фарс рахæцыдысты. Мин адæймагæй фылдæр баисты йæ ‘мтохгæнджытæ. Кампанеллаейы фæндыди сæрибар республикæ саразын. Фæлæ йын нæ бантысти – гадзрахатæйцæуджыты, дзырдхæсджыты азар æй басыгъта, æмæ йæ æрцахстой. Хъуамæ йын марыны тæрхон рахастаиккой, фæлæ йæ уыцы бæллахæй фервæзын кодтой йæ тæригъæдтæ, уымæн æмæ Томмазо канд фыдгæнæгыл нымад нæ уыди, фæлæ еретикыл дæр, æмæ йын йæ хъуыддагмæ хъуамæ аргъуаны трибунал кастайд, испайнаг хицауад нæ, фæлæ. Бирæ фыдæвзарæнты бахауди, стæй йын инквизици тæрхон рахаста: цæрæнбонты хъуамæ ахæстоны фæбада. 27 азы дзы фæбадти, стæй йæ папæ Урбан VIII рауадзын кодта. Стыр курдиаты хицау æнæкæрон фыдæбæттæ бавзæрста, фæлæ йын талынг казематы дæр бантысти бирæ уацмыстæ сфæлдисын:

æмдзæвгæтæ, философон темæтыл ахсджиаг фæллæйттæ.
 Йæ сæйрагдæр чиныг та у «Хуры сахар». Равдыста дзы
 идеалон æхсæнад: уым адæм сты æмсæр-æмбар, амонд-
 джын, нæй дзы æлдæрттæ æмæ цагъартæ, куыстæн та дзы
 стыр кад ис...

Йæ царды фæстаг азтæ Кампанеллæ арвыста Францы,
 кардинал Ришелье йын басгуыхт хæрзгæнæг: снысан ын
 кодта пенси.

Томмазо КАМПАНЕЛЛАЕ

* * *

Хæрæм нæ хъиутæ – уый дын, гъе, нæ цард.
 Æфтауынц ныл æрдзæгæйттæй мæлæттæ
 Сæ дудгæ рис... Æлгъаг дуне, мæнгард:
 Нæ туг нын нуазы, мары нын нæ фæндтæ.

Ныр цалæм аз мæ царæн у ингæн
 Мæлдзой удты ‘хсæн! Сфæлдисæг, мæ хъæлæс
 Куы фехъусис: тæригъæд сын фæкæн –
 Уынаргъынц, ниуынц – гæвз æмæ æвæгæс.

Мæ бон сын циу? Мæхæдæг дæр ныгæд.
 Быхсын, бæргæ, тыхтæ-фыдтæй фæразын.
 Тыхсын: кæрон кæд æрцæудзæни, кæд?
 Дæрæн дуне... Йæ хæлддзæгтыл дзыназын.

**САУ ИНГÆНЫ ТАРФÆЙ –
 АХÆСТОНÆЙ – МÆ ХЪАСТ
 ÆМÆ МÆ ЗÆРДÆЙЫ НЫХÆСТÆ
 СФÆЛДИСÆГÆН**

Ме Скæнæг, дæумæ та дзурын,
 Кувын Дæм, дзыназгæ курын
 Сау хъоргъæй æхсæвæй-бонæй:
 Бахиз, бахиз мæ зындонæй.
 Цæссыг уадултыл лæдæрсы,
 Курын, фехъус нын нæ хъарзын.

Ам – уæззау рæхыстæ зæнгтыл,
 Ноджы фидар баст нæ цæнгтæ.
 Худынц, хъазынц нæ лæгсырдтæ.
 Дзыхы нал бадынц нæ дзырдтæ.
 Ды – нæ иунæг ныфс, нæ Дарæг,
 Фехъус сау хъоргъæй нæ хъарæг.
 Уæд фыдрыст зæрдæйы арфæй
 Æз Дæуæн кæндзынæн арфæ!

МÆХИ ТЫХХÆЙ

Сæрибар лæг – хъадамантæ хæссын.
 Ныдздзæгъæлтæ дæн дзыллæты ‘хсæн – иунæг.
 Цырын зондæй уæлиаумæ бырсын,
 Æнусты полюс – ме стырдар хæрзиуæг.

Æфсымæрау æнæбонтыл тыхсын,
 Мæ удхар маргæ... Сау заман-ыстигъæг
 Мæн бадомдта. Уæддæр тырнын, тæхын
 Уæлдæр-уæлдæр – зæринбазыр æхсинæг!

Хæрзгæнæг ногæй фестадтæн æваст:
 Хæцынц хъазуатæй галиу æмæ раст.
 Фыдæвзарæнты ныфс дæттын æфхæрдæн.

Цæрæнхосау хæссын мæ риуы уарзт.
 Кæм хъæуы, уым ныууromын мæ маст.
 ...Æвзонджы дуг дзыхъхъынногæй – мæ хæтæн.

ХУЫМÆТÆГ АДÆМ

Сæрибар тæлмац

Хуымæтæг адæм у дзыгъуыр егъау сырд.
 Фæлдахы хæхтæ, къодæхтæ æмпъухы,
 Дзыхъхъытæ къахы, ‘ндон телтæ ыздухы...
 Цæргæбонты дзы иу фыдгуыр д фæхъазыд.

Æрмæстдæр иу цæф – сисдзæнис йæ сау уд
Æлгъысты гуыр. Бæргæ нал кæнид тухи
Нæ тæппуд сыр. Фæлæ кæм æфты къухы! –
Æлгъаг тас ыл цæрц-дæлимонау сагъуыд!

Мæлæтдзаг тохты нæй кæрон йæ зынтæн,
Йæ рыстытæн. Уæддæр йæ ном у Ничи.
Йæ фæллæйттыл ын сау залым ныйичъи.

Бæсты бæркад, бæргæ, йæхи у сырдæн.
Куы йын амона уыцы хабар исчи,
Уæд уыцы исчи й’ амæддаг ысуыдзæн.

КАМПАНЕЛЛАЙЫ ЗОНДЫ НЫХÆСТÆЙ

* * *

У хи уарзын нæ сау фыдтæн сæ уидаг,
Къуымых зонд та – йæ цæрæнхос-хæринаг.

* * *

Æцæгдзинад у, æрмæстдæр æрдз æмæ зонды æгъдæуттæй
иппæрд цы нæу, уый.

* * *

Дины кусджытæ хæрзараехст жонглерты хуызæн сты: арвмæ
кæсут, зæгъгæ, нæ сцырын кæнынц, цæмæй нын уыцы сахат нæ
дзыппытæ акъахой.

Хъодзаты Æхсары тæлмацтæ

АИВАД, КУЛЬТУРА

ХЕТАГГАТЫ Оксанæ

ЙÆ КОНД САХÆТТЫ – НÆ АДÆМЫ ИСТОРИ

Раст цыма йæ уды фарн æмæ æхсидгæ уарзтæй йæ къухмæ цы хъæды æмæ згъæры хуызтæ райсы, уыдон тасмачы фестынц, уыйау сæ æртасын кæны æмæ сæ рауайы диссаджы дзаумæттæ. Нывгæнæг Кцойты Виталийы конд сахæттæ фен æмæ сæм ма бабæлл, уый гæнæн нæй. Алы хайыл дæр лæмбынæгæй бакусгæйæ, нæ размæ хæссы национ элементтæ: «Нарты каджыты» хъайтартæ, ирон цардыуджы нывтæ, нæ фыдæлты бæрæгбæттæ. Цыма йæ сахæтты фатæгтæ царды цалх зылынц, уыйау æвдисынц нæ историйы сыфтæ æмæ нæм æрхæццæ кæнынц ивгъуыд заманты уддзæф.

Витали райгуырди Дзуарыхъæуы 1974 азы æгъдауджын бинонты ‘хсæн. Скъолайы фæстæ каст фæцис Дзæуджыхъæуы нывкæнынады училищæйы æрмæсныады хайад. Йæ ахуыргæнджытæ, Ирыстоны зындгонд нывгæнджытæ Дзбойты Михал, Бæдтиаты Таймураз, Цъæхилты Сергей, Цæллагты Фатимæ зæрдæргъæвд, æнæзивæг кæстæры схизын кодтой царды ног къæпхæнмæ. Стыр аргъ ын скодтой йæ дипломон куыстæн дæр.

Витали ирон адæмон сфæлдыстадыл йæ сабибонтæй иузæрдион кæй у, уый æнæфæзынгæ нæ фæцис йæ куыстыл дæр. Ирон аргъæуттæ æмæ Нарты каджытæ уыдысты йæ уарзондæр чингуытæ. Йæ фыдыфыд Дзандор дæсны уыд хъæдæй хæдзары дзаумæттæ аразынмæ. Витали никуы федта йæ дадайы. (Йæ фыд Хазби дæр æнахъом уыд, Дзандор Фыдыбæстæйы Стыр хæстмæ куы ацыд, уæд). Фæлæ йын йæ арæхстдзинады кой хъуыста хистæртæй. Хæдзары мигæнæнтæ балхæнынмæ дæр стæм куы уыд, уæд зæронд лæг йæхæдæг арæзта алыхуызон дзаумæттæ. Абон дæр ма сæ хæдзары сты йæ конд авдæн, диваны зырнæйзылд чъылдым æмæ æндæртæ.

Витали тынг бауарзта хъæдæрмагимæ куыст. Афтамæй Ирыстоны аивады фæзынди ног хуыз – уымæй размæ Ирыстоны хъæдæрмагæй сахæттæ ничи арæзта. Витали у нывгæнæг, хъæдгубыстгæнæг, згъæримæ архайæг æмæ сахæттæ аразæг, иу дæсныад дзы æххæст кæны иннæйы.

– *Витали, хъуыды ма кæныс, хъæдæй фыццаг цы дзаума сарæзтай, уый?*

– Уымæн ферохгæнæн нæй. Раст зæгъгæйæ, скъолайы ахуырмæ сæрæн нæ уыдтæн, уымæн æмæ мæ цæстытæй хорз нæ уыдтон, фæлæ дæсны уыдтæн къухæй архайынмæ. Хъæуы сывæллæтты сфæлдыстадон райрæзтæн хъæуы уыйбæрц уавæртæ кæм уыд, фæлæ мæ мадыфсымæр Датиты Хъазыбег у диссаджы зæрингуыр, æмæ уыцы хъуыддаг мæ зæрдæмæ айстон. Не ‘рвадæлты хистæр Кцойты Алихан та уыд Фыдыбæстæйы Стыр хæсты архайæг. Бирæ уарзтон йемæ мæ рæстæг æрвитын. Иумæ-иу фос дæр хызтам. Фæлладуадзæн рæстæг лæдзæгыл цыргъагæй цы нывтæ кодтон, уыдон куы федта, уæд мын загъта, цæмæй Дзæуджыхъæуы Нывкæнынады училищæмæ бацауон. Абонау уæд дæр училищæ уыди тынг каджын. Уыцы рæстæг дзы ахуыр кодта ме ‘рвад Кцойты Олег дæр, æмæ мæ уымæй дæр ныфс уыд. Айстой мæ ахуырмæ. Абоны онг училищæйы згъæримæ куысты дæсныады хайады чи ахуыр кодта, уыдонæй æхсæзæм къæпхæн райстой æхсæзæй æмæ уыдонæй иу дæн æз. Мæ дипломон куыст дæр уыд Нарты каджыты темæйыл.

– *Дæ фыццаг сахат кæд сарæзтай?*

– Уый уыд аст азы размæ. Хуыцау адæймагæн йæ цардвæндаджы цавæрдæр нысантæ фервиты æмæ уыцы рæстæг сæйраг вæййы раст сæ райхалын, сæ хъуыды сын бамбарын. Афтæ рауад мæнæн дæр мæ фæндаг сахæттæ аразынмæ. Цæвиттон, нæ хæдзары уыд мæ фыдыфыд Дзандоры конд хъæдæй дзаумæттæ. Æз мæ дадайы никуы федтон. Фæлæ йæ конд дзаумæттæ хæдзары æвæрд уыдысты уæлвонг бынаты. Аст азы размæ мæхи диваныл æруагътон æмæ æнæнхъæладжы фемдзаст дæн Дзандоры конд хъæдын тæбагъмæ. Цæуы йыл æнусы бæрц. Раздæр дзы хастам æрмæст кувинæгтæ дзуары бынмæ. Ныр кæсын æмæ дзы астауæй йæхигъдауæй фæзынд лыстæг хуынкъ. Ахæм дзаума аппарын зæрдæ нæ бакуымдтаид æмæ йын радтон ног цард. Æвиппайды мæ хъуыдыйы фæзынд сахат дзы саразын.

Бафидар ыл кодтон сахаты фатæгты механизм æмæ, мæхæдæг дæр æнхъæл кæмæн нæ уыдтæн, ахæм дзаума дзы рауад. Фæрсæрдыгæй ма йыл бакодтон йæ арæст куыси дæр. Ацы дзаумæттæ иу заманы хæдзарæй фæиппæрд сты, фæлæ та фæстæмæ сæ бынат ссардтой. Сахатыл бинонтæ æмæ мæ хæлæрттæ зæрдиагæй бацин кодтой. Мæ фыццаг сахатæн радтон мæ фыдыфыды рухс ном – «Дзандор». Арæх æвæрд æрцæуы иннæ сахæттимæ равдыстыты, æмæ йын æлхæнæг ма фæзына, уымæн гæнæн нæй. Æгæр бирæ бæлджытæ йæм куы уыд, уæд уыцы сахаты хуызмæ гæсгæ сарæзтон йæ халдих сахæттæ æмæ ссарынц сæ хицæутты.

Училищæ каст фæуыны фæстæ сфæлдыстадон куыст бирæ рæстæг нал кодтон. Нæдæр мæ зæрды уыд. Каст ма фæдæн ЦИПУ-йы юридикон факультет дæр. Фæлæ мæ мæ фыдыфыды къухты фарн аивады фæндагмæ ногæй раздæхта. Афтæмæй райгуыр дæнцион сахæттæ аразыны хъуыддаг.

– *Цал сахаты сарæзтай?*

– Сæдæйæ фылдæр. Вæййы афтæ дæр, æмæ иу сахат саразынæн бахъæуы мæй. Куы та – афæдз.

– *Цавæр хъæдæрмагæй сты?*

– Тулдз, æнгуз, кæрз. Фылдæр архайын кæрзæй, уымæн æмæ йæ ныв рæсугъддæр у. Хуылыдз хъæдæй архайæн нæй. Хъуамæ уа хæрз хус. Хатгай уымæн рæстæг бахъæуы цалдæр азы.

– *Алы сахаты фæзындæн дæр ис йæхи истори. «Атынаг», «Нарты фæткъуы», «Бæркад», «Сафайы рæхыс»... Иу дзы иннæйы нæ фæлхат кæны.*

– Раст æй бафиппайдтай. Алкæмæн дæр дзы ис индивидуалон хуыз. Фæфæнды мæ мæ сахæтты руаджы алы хæдзармæ дæр ирондзинады комулæфт, ирон аивадмæ «хуын» бахæссын. Хуымæтæг ныхæстæй зын зæгъæн у, ног сахат йæ царды куы бацæуы æмæ фатæгтæ, дуджы рæстæг баргæйæ, сæ фыццаг фæндаг куы акæнынц, уæд сæ саразджы риуы цы æнкъарæнтæ райгуыры, уый. Уымæ гæсгæ алы сахатæн дæр ис йæхи истори, æвæрд дзы ис хицæн хъуыды.

Мæ дыккаг сахат уыд «Атынаг». Ирон бæрæгбæтты атынаг у хосгæрдæны размæ куывд. Ацы сахаты нымæцтыл ис нæ ирон адæмы цардæй ист хуызджын нывтæ хосгæрдæны рæстæг. Хистæртæй куыд фехъуыстон, афтæмæй-иу уыцы куывды дзидза нæ уыд, халсартæй йæ кодтой. Йе 'ртæ фатæджы дæр арæст

сты цаъвæг, сагой æмæ халамæрзæнæй. Сахат «Сафайы рæхыс» бынтон æндæр у. Раздæр Сафайы рæхыс кæмæ нæ уыд, уый хæдзарыл нымад нæ уыд. Хицæнæй йын кодтой кувинагтæ. Чындзы-иу хæдзармæ куы 'рбахуыдтой, уæд дæр-иу æй Сафайы рæхысмæ бакодтой, æртæ хатты-иу æй æрцавтой, ома, ацы рæхыс куыд фидар у, æмкъай бакæнджыты цард дæр афтæ фидар уæд, зæгъгæ. Алкæмæн нæ уыд Сафайы рæхысмæ æвнаныны бар. Ирон æлгыст ахæм уыд «дæ рæхыс фесæфæд» кæнæ «уæ рæхыс дæ фæдыл фæлас». Хæдзары-иу нæлгоймаг куы нал уыд, уæд-иу рæхыс кæстæр чызг йæ цагатай йæ фæдыл аласта. Уый уыд карздæр æлгыстытæй иу.

«Бæркад» сахатæн ис классикон хуыз. Йæ фатæгтæй иуыл фыст ис «амонджын», иннæйыл – «бæркадджын», æртыккагыл – «æнусмæ ут». Уыдон сты бинонтæн арфæтæ. Арæх скæнын номыл сахæттæ дæр.

«Бæрæгбон»-ы сахат у тымбыл. Йæ фатæгтæ та сты хъисын фæндыр, дыууадæстæнон фæндыр æмæ ардын.

– *Цæуыл кусыс ныртæккæ та?*

– Мæ фæндтæ, мæ хъуыдытæ дардыл сты. Кусын сахат «Чындзæхсæв»-ыл. Уым сахаты тæбæггыл æвдыст æрцаудзысты хызисæг; чындзы Сафайы рæхысыл куыд фæдзæхстой, уый; хистæр сылгоймаг ног чындзæн йæ хъæбысы гыццыл лæппуйы куыд авæры, лæппу дын райгуырад, зæгъгæ, æмæ æртæ хистæры куыд кувынц, уый. Фатæг дæр хуымæтæг нæ уыдзæн, сараздынæн æй Сæрызæды хæцъилы хуызы. Фатæгты зилдур нысан кæндзæн, хызисæг чындзы сæрма Сæрызæды хæцъил куыд фæзилы, чындзы бинонты фарныл æфтаугæйæ, уый.

Мæ хъуыдыйы ма ис сахæттæ «Скиф», «Мады- Майрæм» саразын.

Хуымæтæг дурæй, ардзон æрмæджытæй цы национ хуызы хъуырылдаргæ ювелирон ауындзæнтæ сарæзтон, уыдон дæр адæмы зæрдæмæ фæцыдысты æмæ ахæмтæ аразынмæ дæр мæ хъус аздæхтон.

– *Цавæр фæндтæ дæм ис дарддæр?*

– Æрæджы Федерацийы Советы бæрæг кодтой Ирыстоны бонтæ, æмæ уым æвдыстой мæ сахæттæ дæр. Федерацийы Советы Сæрдар Валентинæ Матвиенко РЦИ-Аланийы Хицауадимæ мæ сахæтты размæ куы бацыд, уæд загъта, ахæм диссаджы дзаумæттæ, дам, никуы фæдтон. Ахæм аргъ сын кæй скодта, уый

мæнæн дæр уыд тынг æхсызгон. Уым ма æвдыст æрцыд сахат «Нарты фæткъуы»-йы хиконд сувенирон къопп дæр, бакуыстон ыл дыууæ мæйы. Конд у сæрак æмæ æрхуыйæ. Мæ къухты пырх акалд йæ аразынаей, фæлæ ма мæ куыст разæнгард кодта.

Стыр бузныг мæ зæгъын фæнды Битарты Вячеславæн. Йæ хъæппæрисæй мæ уавæртæ дзæвгар фæхуыздæр сты. Уый хорз зоны, сфæлдыстадон адæймагæн æмбæлгæ уавæртæ æмæ авналæнтæ æнæмæнг хъæугæ кæй сты. Ныфс мын бавæрдта, рагæй цы эмальфыцæн пецмæ бæллыдтæн, уымæй дæр. Ног пецы 'руаджы мæ бон уыздæн хуызджын куыстытæ кæнын эмалæй.

Фæнды ма мæ национ темæйыл хæдзары мигæнæнтæ, сувениртæ дæр аразын. Мæ иннæ бæллиц у, Сабырдзинады проспекты райдайæнæй кæронмæ, национ хуыз кæмæн уа, хетæлтыл ахæм ауындзгæ сахæттæ саразын. Уымæн бахъæудзæн падзахады æххуыс дæр.

Мæ иннæ фæндон та у, ме 'рвад, Советон Цæдисы Хъæбатыр Кцойты Петры номыл сахат саразын йæ хуызистимæ, æвзист æмæ эмалæй. Петр райгуырды Гулийы. Арыгонæй Мæздæгмæ галыл аласта сугтæ æмæ сæ уым ауæй кодта. Гал æмæ сугтæ цы аргъ райстой, уыцы æхцатæй ахуыр кæнынмæ ацыд. Фыдыбæстæйы Стыр хæсты рæстæг командæ кодта 1319-æм æхсæг полкъæн. Уæлахизы бонмæ ма йæ иунæг бон хъуыд, афтæмæй 1945 азы 8 майы хъæбатырæй фæмард. Ныгæд æрцыд Польшæйы. Дзæуджыхъæуы йæ номыл ис уынг. Мæ иннæ ног сахат та хуыздæн «Мады-Майрæм».

Рагæй ма ис мæ зæрды «Нарты кадджыты» хигъæдон чиныг саразын. Йæ сыфтæ уыздысты тæнæг сæракаей. Йæ фыстытæ – къухæй. Фæлыст уыздæн аив нывтæй, зынаргъ дуртæй, ювелирон æрмæджытæй, сыгъзæрин къæлæты. Йæ къопп дæр хуымæтæг нæ уыздæн. Къухмæ райсыны бар æй уыздæн æрмæст стæмтæн, кадджын уызджытæн. Уый дæр сæрмагонд æрмкъухты. Йе 'цæг бынат та хъуамæ уа республикæйы Бæстæзонæн музейы.

– *Кæм хъуамæ фæна æмæ самал кæна хуымæтæг царæг дæ арæст сахæттæ?*

– *Æрмæстдæр равдыстыты кæнæ ме 'рмæдзы. Дуканиты сæ нæ фендзыстут. Мæнмæ гæсгæ, ахæм дзаума йæ зæрды лæвар кæнын кæмæн уа, уый хъуамæ зонгæ уа ирон культурæимæ, зона, чи кусы уыцы къабазы нæ нывгæнджытæй, уый æмæ йын аргъ кæна йæ куыстæн. Алы дзаумайæн дæр йæ аргъ райгуыры*

йæ æрмæг æмæ бакуыстæй. Сахæтты аргъ у 30 минæй уæлæмæ. Ныртæккæ мæ фæнды сахæттæ немыцаг механизмтимæ саразын дæр, уыдонæн сæ аргъ дæр уыдзæн зынаргъдæр, сæдæ минæй уæлæмæ.

Хъыгагæн, мæ сахæттæ фылдæр сты бонджын адæмы къухы. Фæлæ куы фенын, адæймаджы зæрдæмæ мæ куыст фæцыдис, уæд ын йæ аргъ фæкъаддæр кæнын. Сæ къух куы нæ фæамоны, фæлæ мæ зæрдæйы ныххауд, куы фæзæгъынц, уæд сын æй лæвар дæр бакæнын.

Мæ арæст къулылауындзгæ сахæттæй ис Флоренцийы мæрмæ, Азербайджаны республикайы Æххæстбарджын минæвар Уæрæсейы Полад Бюль-Бюль-оглымæ, УФ-йы Паддзахадон Думæйы депутат Алинæ Кабаевамæ, хицауады минæвæрттæм, бонджын адæммæ...

Адæймаджы куыстæн рæстмæ аргъгонд куы цæуа, уæд ыл уый базыртæ æфтауы. Мæн дæр уыцы гыццыл æнтыстытæ разæнгард кæнынц ног сфæлдыстадон æнтыстытæм, ног хъуыдытæм.

– *Сæумæцъæхæй æхсæвы талынгтæм ваййыс дæ æрмадзы. Кæцæй исыс уыйбæрц хъарутæ?*

– Æвæццæгæн, цы фæндаг равзæрстон, уымæ уарзондзинадæй. Æмбаргæ дæр æй нæ бакæнын, рæстæг куыд атахы, уый. Иу миниуæг ма мæм ис, мæхицæн бæрæггæнæнтæ феварын. Ваййы æмæ æртæ дæр райсын, куы цыппар, куы та – фондз дæр. Цалынмæ мæ размæвæрд нысан хъæугæ уагыл сæххæст кæнын, уæдмæ иу ран не ‘рбадын. Хатгай дыууадæс сахаты арвитын æрмадзы, хатгай та – æстдæс сахаты дæр.

– *Цы у, дæумæ гæсгæ, сæйрагдæр царды?*

– Æнæниздзинад, уый фæстæ та адæймаг хъуамæ уа куыстхъом, уарза фыдæбон кæнын. Суанг гуылтæ куы фыца, уæддæр хъуамæ архайа, цæмæй уыцы хъуыддаг йæхицæй хуыздæр мачи кæна. Ууыл ахуыр кодтон мæ ахуырдызуты дæр, Модæты институты куы куыстон, уæд.

– *Кæмæй ис хорз адæймаг зæгъæн?*

– Æнæхæлæг, цæстуарзон, йæ Ирыстони хæртæм бæллæг, йæ алыварс адæмыл аудæг у хорз адæймаг. Адæймаджы хорз кæнынц йæ хъуыддæгтæ.

– *Зæгъгæ, Хуыцау ныддæлæ-уæлæ кодта æмæ дæ бафарста, цы хорзы дын бацæуон, Витали, уæд дзы цы ракурис?*

– Мæ Ирыстонæн амонд æмæ рухс фидæн.

* * *

Витали аенгом баст у ардзимæ. Ёрвылбон нæ къæхты бын аенæрхъуыдыдæйæ кæй фæкæнæм, уыцы ардзон æрмæджытæ æрмдæсныиы къухтæм бахаугæйæ свæййынц, базонæн кæй нал вæййы, ахæм ног дзаумæттæ.

Дзывгъисы дзуары бын цы хæрзаив ног мысайнагæвæрæн сара ис, уый дæр арæзт æрцыд Виталииы разамындæй. Цыппар азы бакуыста Модæты институты культурæйы ахуыргæнæгæй. Йе ‘нтыстыты тыххæй хорзæхджын у Кады гæххæтгытæ æмæ дипломтæй. Арæх фæархайы равдыстыты Уæрæсейы, стай фæсарæнты дæр. Виталииы цардæмбал Дианæ дæр у нывгæнæг. Арæх иумæ балæууынц хъуыддаджы æмæ саразынц зæрдæмæдзæугæ сфæлдыстадон проекттæ. Хъомыл кæнынц дыууæ чызджы Аминæ æмæ Фаризæйы. Фылдæр сын бантысæд!

Цъæхилты Сергей, РЦИ-Аланийы сгуыхт нывгæнæг:

– Витали нæм Нывкæнынады училищæмæ ахуыр кæнынмæ куы ‘рбацыд, уæд иу рæстæг раиртæстон, ахуыры кæй фæцудыдта, уый. Фæстæдæр базыдтон, йæ цæстытæй хорз кæй нæ уыдта æмæ-иу лыстæг хабæрттæ аразгæйæ тухæнты сфæлмæцыд. Уæддæр-иу йæ хъуыддаг нæ ныууагъта.

Сфæлдыстадон куыстмæ уыд тынг арæхстджын. Бæрæг дардта йæ курдиатæй. Абон дæр нын ис аенгом бастдзинæдтæ. Уарзын йæ æрмадзмæ бауайын. Ис нын иумæйаг куыстытæ дæр. Рæзы, архайы æмæ йын æнтысгæ дæр кæны. Мæ зæрдæ йын зæгъы ноджы стырдæр уæлахизтæ.

Бæдтиаты Таймураз, УФ-йы Нывгæнджыты цæдисы уæнг:

– Витали у æцæг ирон лæппу. Ёз уыдтæн йæ дипломон куысты разамонæг. Йæ равзæрст темæйæ дæр бæрæг уыд, йæ уидæгтимæ аенгом баст кæй у, уый. Сарæзта «Нарты кадджыты» чиныг. Скодта дзы нывтæ пылы стæгыл. Йæхи нын базонын кодта куыстуарзагæй. Иу миниуæг ма йæм ис, цалынмæ йæ хъуыды сæххæст кæнын йæ къухы бафта, уæдмæ йæ нæ ныууадздзæн. Ёрмадз ын куы радтой, уæд та куыстæй атонын бынтон нал комы. Кæй зæгъын æй хъæуы, куыст кæм ис, сой дæр уырдыгæй тæдзы. Бирæтау æфсармы нæ кæны бафæрсынай, зивæг цуи, уый æппындæр нæ зоны. Афтæ куы ахæсса, уæд йæ арæзт сахæттæ æмæ аендæр куыстытæ Ирыстонæн кæндзысты стыр кад. Абон дæр йæ ном зындгонд у аивады.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

*Нæ равдысты –
Кокайты Константины куыстытæ.*

Константин райгуырди 1961 азы. Каст фæци Цæгат Ирыстоны нывгæнынады училищæ, стæй Харьковы аивадон-промышленнон институт. У Уарæсейы Нывгæнджыты цæдисы уæнг. Аивадиртасджытæ куыд нымайынц, афтæмæй Константины куыстытæ æввахс сты «импрессионистон» кæнæ планетарон сфæлдыстадмæ. Цыдæриддæр у, уæддæр йæ нывтыл зыны оригиналон æрмдзæф. Уый та аивады у æппæтæй ахсджиагдæр.

*Хъæздыг цы нæ кæны,
мæгуыр цы нæ бары!*

Алангæ стæры.

Ды та ам цы кусыс?

Сæгъ.

Уæлахиз.

Куыд арвыстон мæ сæрд.

Ван Гогы фын.

Хамелеон.

Зынджы бардуаг.

Денджызы был.

Enkhelma kasegaya.

Serd.

Елизавета Михайловна.

Зоя Михайловна.

Амбисон.

Артхирәны май.

Горæтаг ныв.

Изæр.

ДЕВИД-ДЫВИДОНЫ ДУГ

ЗАЛОЖНИК ВРЕМЕНИ

В огне революции и гражданской войны

Геор Зембатов родился в 1896 году в селении (ныне город) Ардон в крестьянской семье. Старожилы Ардона и сегодня хранят память о нем как о славном земляке, революционере и трудяге. Он имел за плечами традиционные для того времени 4 класса церковно-приходской школы, когда с головой окунулся в общественную жизнь. Может, и получил бы он другое образование, ибо был на удивление способным, если бы не события 1917 года. Мрачными, тревожными были эти времена для его родной Северной Осетии. Идеи революции приняли не все, но большая часть бедноты стала на ее защиту. Среди них был и Георг Зембатов. Его страстное желание установить на родине власть Советов привело его в ряды революционно-демократической партии «Кермен», созданной в Осетии летом 1917 года. Это была политическая организация большевистского толка и единственная партия, члены которой в обязательном порядке зачислялись в создаваемые ею вооруженные отряды. Сторонники укрепления советской власти, они вели ожесточенную борьбу с белогвардейцами, у которых здесь, в Осетии, тоже были свои единомышленники. Так, в одночасье осетины оказались по разные стороны баррикад. Шла гражданская война.

Ардонский партизанский отряд керменистов возглавил Хазмат Рамонов, а комиссаром был Георг Зембатов. В то время в Осетии орудовал карательный отряд белогвардейцев во главе с полковником Сосланбеком Бигаевым. Большевики отдали приказ керменистам уничтожить его. В марте 1919 г. Х. Рамонов, Г. Зембатов и еще несколько партизан пробрались в дом Бигаева. Во время схватки с ним Рамонов получил смертельное ранение, но все же убил Сосланбека. После гибели командира, главой отряда был назначен Георг Зембатов, которому за проявленное мужество Ревком вручил именное оружие – маузер.

Вот как передает рассказ самого Геора Зембатова о тех событиях его современник Аслан Заоев:

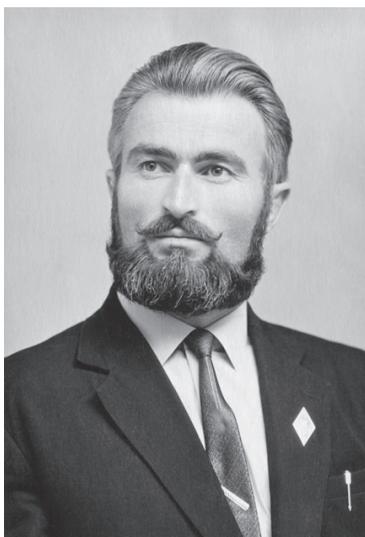
«...В один из жарких летних дней во время уборки урожая пшеницы Геор приехал к нам на обед. Разделся до пояса и позвал меня, подростка, чтобы я помог ему освежиться. Когда я начал лить воду на его спину, то увидел страшную картину: вся спина была в резаных шрамах. Я не выдержал и спросил его: «Что у вас со спиной?» Он улыбнулся и сказал: «Это «подарок» врагов советской власти!». Он пообещал рассказать мне историю о шрамах в другой раз и не обманул меня. Однажды он поведал мне, как это было. В одном жарком бою с карательным отрядом полковника царской армии С. Бигаева в 1919 году Г. Зембатов попал к ним в плен. Во время боя два лазутчика подкрались с тыла, накинули Геору на голову какую-то вонючую тряпку,

*Сыrx партизанта. Галиуырдыгай рахизырдаем:
Тлатты Быдыго, Зембатты Геор, Лекты Пысыма.*

Зембатты Георги.

Георгийы фырт Сæхæм.

связали руки и ноги, отволокли в чей-то дом. Заперли окна и двери и принялись бить розгами, предварительно сняв с пленника одежду. Били до потери сознания. «Когда пришел в себя, – рассказывал дальше Георг, – двери комнаты кто-то приоткрыл. Это был охранник-солдат из отряда Бигаева. Видит, что я еще жив и говорит: «Тебя сегодня расстреляют, а на тебе такие хорошие сапоги. Давай, пока никого нет, обменяемся сапогами». Я подумал и согласился. Он развязал мне ноги и руки. Отложил винтовку в сторону и начал снимать с меня сапог. Улучив момент, я толкнул его ногой, схватил винтовку, прошил его штыком и убежал. Добрался до своего отряда, а там мне сказали, что в бою погиб наш командир».

Строитель коммунизма

Гражданская война закончилась победой большевиков. Дорогую цену заплатил за нее народ Осетии: сотни людей по обе стороны баррикад погибли, война принесла с собой разруху, голод и развал народного хозяйства. Задачей номер один для молодой советской власти было поднять экономику, дать людям хлеб и работу. Это было нелегко. На ответственные посты призывались и назначались только самые преданные Советам люди, коммунисты. Несомненно, к их числу относился и бывший партизан Георгий Зембатов. В мирное время он продолжил строительство коммунизма, в идеи которого свято и непоколебимо верил. Верхушка партии оценила его организаторские способности, авторитет, который он имел среди людей, и поручала ему самые ответственные участки работы. Несколько лет Г. Зембатов проработал директором Орджоникидзевского крахмального завода, затем директором Орджоникидзевского хлебозавода.

По указанию обкома ВКП(б) в 1934 году Георгий Асламурзаевич был направлен в селение Кадгарон, где под его руководством была построена машинно-тракторная станция (МТС). В 1935 году он был назначен ее директором. И нужно было видеть, с каким рвением и энтузиазмом Георгий брался за восстановление сельского хозяйства на родной земле. Пожалуй, сегодня таких руководителей уже нет. Своими воспоминаниями о тех годах делится Ваню Андиев, уроженец с. Кадгарон:

«В 1935 году я работал на строительстве Кадгаронской МТС. Там же были организованы курсы механизаторов, на которые я поступил. После шести месяцев учебы нам впервые доверили технику. Хорошо помню, как наша МТС получила пять тракторов «Фарзон». Это был настоящий праздник для всех кадгаронцев, и стар, и млад пошли на поле посмотреть, как пахут землю «железные кони».

Руководство колхоза и МТС теперь ставили вопрос о расширении пахотных колхозных земель. С этой целью начали корчевать кустарник на большой территории между селениями Рассвет и Кадгарон. За год эта площадь была очищена почти на 100 гектаров.

Трактора не успевали обрабатывать всю колхозную землю, и руководство МТС приняло решение работать в две смены. В ночное время трактористу давали помощника, который с фонарем в руках шел впереди и освещал дорогу.

Однажды случилась беда. Наш «Фарзон» заглох, я и мой напарник, работавшие в ночную смену, решили оставить трактор и пойти домой. Идем и вдруг видим – навстречу нам движется автомобиль. Мы спрятались в кукурузе, так как поняли, что это едет наш директор Георг Зембатов. Он имел привычку проверять иногда, как работают трактористы в ночное время. Тут случилось невероятное: машина забуксовала в грязи прямо напротив нас. Мы с напарником подумали: если что, то справимся с Георгом, – нас двое, а он один. Зембатов вышел из автомобиля. Ростом почти два метра, широкоплечий, настоящий гигант по сравнению с нами. На боку у него висел маузер. Тогда мы решили выйти из укрытия и извиниться перед ним. Рассказали ему о случившемся. Директор ничего не ответил, посадил нас в свою машину, и мы доехали до нашего сломавшегося трактора. Георг подошел к нему, и через пять минут трактор снова заработал. В тот же день Г. Зембатов собрал всех механизаторов и строго предупредил: нельзя бросать трактор в поле, это настоящее вредительство. Все дали твердое слово, что подобное больше не повторится.

Г. Зембатов на работе был строг, требователен, но справедлив. Мы его очень уважали и любили. По его инициативе в селе было построено озеро, где разводили форель. А по праздникам – 23 февраля и 7 ноября – он устраивал для молодежи соревнования по стрельбе из его личного маузера. Хорошо помню надпись

на рукоятке – «Командиру партизанского отряда Г. Зембатову от С. М. Кирова. 1920 г.»

Георгию Асламурзаевичу недолго оставалось жить и радоваться. Он был полон планов, надежд на будущее. Счастливое будущее, которое, как ему казалось, он строил. А в итоге стал его заложником.

Приговор

Близился 1937 год. Иначе, как кровавым, его не назовешь. Массовый террор достиг своего размаха и небывалых масштабов. Миллионы людей вместе с семьями сосланы в лагеря, миллионы расстреляны без суда и следствия. «Врагов народа» арестовывали по анонимным доносам. В чем суть доносов, что за люди их писали – не имело значения. Это привело к извращению нравственных норм в общественном понимании, человеческом общежитии. Страшное было время, жестокое.

Беспощадные щупальца репрессий достигли и Северной Осетии, близился смертный час Георгия Зембатова – директора МТС, коммуниста, мужа, отца четверых детей, уважаемого среди односельчан человека. Были у него свои недруги, которые состряпали на него гнусный донос. 28 декабря 1937 г. Тройкой НКВД СО АССР за якобы «создание совместно с другими лицами контрреволюционной повстанческой организации в Алагиро-Ардонском районе, вредительскую работу, направленную на подрыв советской власти и экономической мощи колхозов», Г. Зембатов был приговорен к высшей мере наказания – расстрелу. Приговор был приведен в исполнение через два дня – 30 декабря 1937 года. Так оборвалась жизнь человека... Того, кто преданно служил новому государству.

Сын Георгия Зембатова – Сахам (ныне покойный, рухсаг уад) – был известным и уважаемым в республике человеком. Работал доцентом кафедры физвопитания СОГУ, ветеран войны и труда. 28 декабря 1937 г. – трагический день в его семье, – навсегда врезался ему в память:

«Помню, в этот день наша мать пошла в магазин покупать ситец. Примерно в 10 часов к нам во двор заехала машина «черный ворон». Первыми вышли два милиционера, затем наш отец в наручниках, за ним еще два милиционера с винтовками в руках. Утро было холодное, и мы еще лежали в кроватях: четверо

несовершеннолетних детей: Косте – 6 лет, мне, Сахаму, – 8 лет, Оладжиру – 10 лет, Наталье – 12 лет.

В комнате – тишина, отцу не разрешали разговаривать, поставили его к нам спиной. Отец спросил нас: «Где ваша мать?» Наталья ответила, что мама пошла в магазин.

Офицер посмотрел на часы и сказал: «Даю вам один час, чтобы привести мать». Наталья побежала в магазин, а там большая очередь, ее, конечно, не пустили к матери, и докричаться она не смогла, народу было очень много, и вернулась домой.

Начальник конвоя даже не дал отцу подойти к нам попрощаться, его быстро увели.

Со дня ареста отца для матери начались хождения по мукам. Куда только она не обращалась, но толком ей никто ничего не мог объяснить. Мы так и не узнали, что с нашим отцом. Наша семья тут же стала изгоем. Буквально все приятели и родственники отвернулись от нас, так как отец был объявлен «врагом народа». Не боялась только семья Мысоста Зембатова, которая нас и приютила.

Шел 1942 год. Немцы уже были в Моздоке. Пошли слухи о том, что семьи коммунистов будут уничтожены в первую очередь. Мать наша заставила вырыть глубокую яму в саду, потом опустила туда все документы отца, залила керосином и сожгла, а яму засыпали землей. В 1943 году нашу семью дважды посещал начальник милиции города Алагир. «Отдай мне оружие мужа, – сказал он матери, – а я взамен дам одну машину кукурузы или пшеницы, чтобы дети не умерли с голода».

Мать ответила отказом. Тогда начальник милиции решил эту проблему по-своему: прислал группу милиционеров на обыск. В доме все перевернули, но ничего не нашли. Закончив обыск и возвращаясь к машине, милиционерам встретился один наш сосед, который предложил свои услуги в поисках оружия. Повел капитана в дом и показал ему старинный комод, у которого нижний, широкий ящик имел двойное дно, в котором мать и хранила именной маузер. Так отцовское революционное оружие стало легкой добычей начальника милиции.

Вечером того же дня, когда мы пришли из школы, мать взяла меня за руку, и мы пешком направились в Алагир. Шли всю ночь, падал мокрый снег. К утру подошли к дому начальника милиции. Хозяйка уже вышла доить корову. Увидев нас, мокрых,

замерзших, спросила: «Что вас привело в такую погоду к нам так рано?» Мать сказала, что мы пришли по тревоге. Хозяйка ответила, что муж лежит в постели, ему нездоровится. Мы поднялись по лестнице и постучались в дверь. Зашли, мать расплакалась, упала перед ним на колени, умоляя вернуть маузер. На бесчувственного начальника милиции это не подействовало, он накричал на нас, назвал семьей «врага народа» и пригрозил расправой. Мы вынуждены были вернуться домой.

Тяжело было жить с ярлыком – «сын врага народа». В 1944 году в школу, где я учился, приехал инспектор района. Проверяя состав учеников, назвал 4 фамилии, в том числе и мою, и попросил нас на выход. Потом открыл дверь и громко произнес: «Немедленно покиньте школу и идите на все четыре стороны, вы – дети врагов народа!» Каково нам, детям, было слышать такое?

В том же году я очутился в Наурских степях в качестве чабана в колхозе «Красный Ардон», где проработал до мая 1950 года, после чего был призван в Советскую армию. Прошел курс молодого бойца, и нас начали распределять по воинским частям. Нам объявили: «Кто имеет образование 8 классов и выше, могут записаться в пехотное училище». Я давно об этом мечтал и сразу заполнил анкету курсанта. В одном из пунктов, где надо было дать сведения о родителях, указал: отец Зембатов Г. А. родился в 1896 г., умер в 1937 году. Через три дня меня вызвали в штаб и положили на стол мою анкету, где год смерти отца был подчеркнут красным карандашом. Естественно, им стало известно о том, что мой отец был расстрелян как враг народа. Так я в очередной раз оказался не удел. Меня определили в школу сержантов, которую я закончил с отличием. Прослужил три года и три раза награждался значком «Отличник боевой и политической подготовки».

После демобилизации поступил на учебу в СОГПИ, на факультет физвоспитания. На третьем курсе меня избрали освобожденным секретарем комитета ВЛКСМ. За работу с молодежью, создание народной дружины я был награжден Почетной грамотой Президиума Верховного Совета СО АССР».

Сахаму Зембатову, всей его семье много пришлось натерпеться, пройти через унижение и одиночество, прежде чем честное имя отца было восстановлено. **В 1955 году, 29 ноября Президиум Верховного суда СО АССР рассмотрел дело Георгия Зембатова и признал приговор бывшей Тройки НКВД**

неправильным, а обвинения в его адрес необъективными и необоснованными. Георгия Асламураевича реабилитировали. Его жене – Зембатовой-Тогузовой Надежде Касполатовне – была назначена пенсия. Однако в знак протеста она от нее отказалась. Гордость и обида за несправедный суд над мужем были в основе этого решения.

Вообще о судьбе и характере этой женщины стоит упомянуть еще раз. Воспитывавшая собственных четырех детей, она ни минуты не колебалась, когда муж, потеряв старшего брата, спросил ее: «Можем ли мы взять в дом трех детей, оставшихся без отца?» Взяла и стала им настоящей матерью. В начале 30-х годов, когда на Северный Кавказ потянулись со всех сторон голодающие, к дому Зембатовых прибился русский мальчик. Егор Савенков стал восьмым ребенком для Надежды Касполатовны. Вырос, стал говорить по-осетински, окончил профучилище. Всем домом его провожали на фронт. А вернулся с войны снова к Зембатовым. Правда, друг-однополчанин пригласил Егора Савенкова на работу в Москву. Когда Егор собрался жениться, первый совет держал с Надеждой. Получив «добро», всех Зембатовых пригласил на свадьбу. И там, в Москве, Зембатовы узнали, что Егор Савенков в графе «национальность» пишет «осетин». Родственные связи русского парня с семьей Геора Зембатова поддерживались до самой смерти Егора. Он ежегодно с детьми приезжал в Осетию. Теперь внуки Геора и внуки Егора считают себя родными.

Материнский и человеческий подвиг, сама того не ведая, совершила Надежда Касполатовна, в 38 лет оставшись одна, после расстрела мужа, на руках с восемью детьми, но выстоявшая, сохранившая семью и детей и память о муже и отце своих детей.

...Такова она, ожившая судьба человека, одного из миллионов, сгинувших в перипетиях революции, гражданской войны и насильственной ломки системы. История жизни Георгия Зембатова и сегодня оставляет след в наших сердцах. След невыразимой скорби и грусти. Для нас, современников, это хороший урок. Урок верности и преданности, когда не ломался характер. Урок чести и доблести, когда человек не терял себя в угоду обстоятельствам. Урок предательства и услужливости, когда забывались близкие ради личной выгоды.

И еще один урок сыновней благодарности. Сахам Георгиевич, так много переживший на своем веку, не утратил святого и светлого чувства к памяти отца и матери. Он собирает все факты, связанные с биографией отца, все воспоминания, так рассчитывая, что молодые поколения осмыслят подвиг отцов и дедов. Кстати, в Ардоне, где много улиц, названных в честь известных земляков, до сих пор нет улицы Геора Зембатова, убежденного борца за народное счастье.

Тамара Таутиева

Юз АЛЕШКОВСКИЙ

ПЕСНЯ О СТАЛИНЕ

*На просторах родины чудесной,
Закаляясь в битвах и труде,
Мы сложили радостную песню
О великом друге и вожде.*

В. Лебедев-Кумач

Товарищ Сталин, вы большой ученый –
в языкознанье знаете вы толк,
а я простой советский заключенный,
и мне товарищ – серый брянский волк.

За что сижу, поистине не знаю,
но прокуроры, видимо, правы,
сижу я нынче в Туруханском крае,
где при царе бывали в ссылке вы.

В чужих грехах мы с ходу признавались,
этапом шли навстречу злой судьбе,
но верили вам так, товарищ Сталин,
как, может быть, не верили себе.

И вот сижу я в Туруханском крае,
здесь конвоиры, словно псы, грубы,
я это все, конечно, понимаю
как обостренье классовой борьбы.

То дождь, то снег, то мошкара над нами,
а мы в тайге с утра и до утра,
вот здесь из искры развели пламя –
спасибо вам, я греюсь у костра.

Вам тяжелей, вы обо всех на свете
заботитесь в ночной тоскливый час,
шагаете в кремлевском кабинете,
дымите трубкой, не смыкая глаз.

И мы нелегкий крест несем задаром,
морозом дымным и в тоске дождей,
мы, как деревья, валимся на нары,
не ведая бессонницы вождей.

Вы снитесь нам, когда в партийной кепке
и в кителе идете на парад...
Мы рубим лес по-сталински, а щепки –
а щепки во все стороны летят.

Вчера мы хоронили двух марксистов,
тела одели ярким кумачом,
один из них был правым уклонистом,
другой, как оказалось, ни при чем.

Он перед тем, как навсегда скончаться,
вам завещал последние слова –
велел в евоном деле разобраться
и тихо вскрикнул: «Сталин – голова!»

Дымите тыщу лет, товарищ Сталин!
И пусть в тайге придется сдохнуть мне,
я верю: будет чугуна и стали
на душу населения вполне.

1959

АРВИСТОН

ÆМБИСÆНДТÆ

1. Бараг

Иуахæмы дын Прахладæмæ¹ Хуыцау дзуры, цы, дам мæ ракурай, уый дын ратдзынæн.

– О ме Скæнæг, кæй дæ уынын, уымæй уæлдай мæ ницы хъæуы, – дзуапп радта Прахладæ.

Фæлæ та йæм Хуыцау ногæй дзуры:

– Дæхи дзыхæй цыдæриддæр курай, уымæй дын «нæ» нæ зæгъдзынæн.

Уæд ын Прахладæ афтæ:

– Кæд мын æцæгæй исты хорзы бацæуинаг дæ, уæд, кæддæр мæ ныхмæ чи тох кодта, уыдонæн бахатыр кæн.

2. Брахманы² уарзондзинад

Раджы кæддæр Бомбейы цард иу брахман. Æрыгон уыд, афтæмæй разагъды зонды хицау. Гъемæ дын æнæнхъæлæджы иу чызджы куы бауарзид. Чызджы ном та хуынди Чампæ. Брахман æм йæ хæдзармæ бацыд æмæ йын æргомæй афтæ:

– О Чампæ! Мæ уд дæ баззад, æмæ мæ дæ хъæбысы акæн!

– Ды ахуыргонд брахман дæ, – дзуапп ын радта чызг, – æмæ мын хъуамæ мæ иу фарстæн дзуапп раттай. Зæгъ-ма, нæлгоймагмæ монцтæ цас и, стæй сылгоймагмæ цас и монцтæ?

– Сылгоймагмæ монцтæй хауы фараст хайы, нæлгоймагмæ та – æрмæст иу хай.

– Уæд зонд та цас и нæлгоймагмæ, стæй цас зонд и сылгоймагмæ?

¹ Индийы мифологийы Прахладæ амон «цин», «дис», у хæрзгæнæг.

² Индийы мифологийы кувæг адамы уæлдæр къæпхæныл лæууæг (нырыккон æвзагыл дзургæйæ – дзуарылæг).

– Сылгоймагмæ зондæй ис иу хай, нæлгоймагмæ та – фараст хайы.

Уый фæстæ йын Чампæ ахæм дзуапп радта:

– О мæнæ дзæбæх лæппу! Уæдæ дæумæ зондæй фараст хайы цæуылнæ ‘рхауди, цæмæй монцты иунæг хайыл фæуæлахиз уыдаис, уый тыххæй? Ау, мæнмæ монцтæ фараст хайы куы ис, зонд та æрмæстдæр – иунæг хай, æмæ, куыд уыныс, афтæмæй сыл уæлахиз куы кæнын æнцонæй, гормон!

3. Актер

Иу хъæздыг къупецмæ æрбацыди хæтæгцардгæнæг актер æмæ йын загъта, кæд, дам, разы дæ, уæд уын нæ дæсныйад равдисдзыстæм.

– Куынна хъуамæ сразы уон, – загъта къупец, – мæ бинонтан уый иттæг æхсызгон уыдзæни. Фæлæ уæ фыдæбонан цы бацагурдзынæ?

– Дæ хъомрæгъауы цы галтæ ис, уыдонæн сæ хæрзхъæддæр, – дзуапп радта актер.

Цыма æгæр стыр аргъ курыс дæ фæллоуæн. Фæлæ дын æз æндæр зонд амонын. Мæйы дæргъы нын æхсæвæй-бонæй дæ «дзинæдтæ» куы ‘вдисай, уæд дын иу гал нæ, фæлæ фондз галы ратдзынæн. Дæ куыстæй иунæг сахат дæр куы фæкъуылымпы уай, уæд та афтидармæй аздæхдзынæ.

– Разы дæн, – загъта актер, – æрмæст ма иу хабар. Æз бонæй-æхсæвæй мæ куыст кæндзынæн æнæкъуылымпыйæ, ды дæр хъуамæ хъусай иудадзыг.

Къупец сразы, афтæ ‘нхъæлдта, лæвар фæкæсдзæнис ацы хæтæгхуаг актеры куыстмæ. Фæлæ рацыди дыууæ боны. Актер фæллад нæ зыдта, ахуыр уыд ахæм хъуыддæгтыл. Къупец та фырфæлладæй хауынаввонг сси. Фæстагмæ бынтон æрлæмæгъ, йæ бон нал уыди, састы бынаты кæй баззад, уый бамбæрста æмæ актерæн фондз галы йæ разæй скодта.

4. Куыд хъуамæ суай амондджын

«А дунейыл æппæты æнамонддæр», – афтæ хуыдтой иу хъæуы царджытæ, кæронæй чи цард, уыцы зæронд лæджы. Зæронд лæг æппынæдзух хъаст кодта истæмæй, йæ цæсгом сау мигъæй

тардæр уыд, йæ зæрдæмæ рухсы цъыртт нæ цыд. Æмæ цас фылдæр цард, уыйбæрц мæстæлгъæдæй-мæстæлгъæддæр кодта. Фæстагмæ йæм адæм æввахс нал цыдысты – раст цыма йæ хъызæмар хæцгæ низ уыди, маргау иннæтæм дæр хæццæ кæнын байдыдта.

Фæлæ иуахæмы, зæронд лæгыл цыппарыссæдз азы куы сæххæст, уæд ын цыма кæлæнтæ счынди – бынтон æндæрхуызон фæци. Хъæуыл айхъуысти хабар, æмæ адæм кæрæдзийæн дзурын байдыдтой: «Кæсут-ма, уæртæ а дунейыл æппæты æнамонддæр лæг æрбацауы. Фæлæ абон ницæмайуал хъаст кæны, мидбылты худгæ салам дæтты алкæмæн дæр. Цыма йыл цы ‘рцыдис, афтæ æваст куыд аивта?» Бирæ рæстæг æй йе ‘мхъæуккæгтæ бафæрсын дæр нæ уæндыдысты. Фæлæ йæм фæстагмæ сæ ныфс бахастой.

– Зæгъ-ма нын, дæ хорзæхæй, – фæрсынц лæджы, – цы дыл æрцыд? Исчи дын æвдадзы хос бадардта, мыййаг?

– Нæ, мæ хуртæ, – дзуапп радта зæронд лæг. – Цæвиттон, цыппарыссæдз азы дæргъы æз амонд агуырдатон мæ хъарутыл нæ ауæрдгæйæ, фæлæ мын дзы ницы уад, æмæ та-иу мæ ноджы тынгдæр æрбырста æнтъыснæг. Ныр мыл цы зæд атахти, нæ зонын, фæлæ хъуыддæгтæ фæиннæрдæм сты. Амонд агурыныл мæ къух ауыгътон æмæ амонджын сдæн.

5. Рохст лæг æмæ йæ хæрæг

Царди, уыди иу рохст лæг. Алцыдæр дзы рох кодта. Иуахæмы йæ хæрæг фесæфт. Æмæ йын сæфгæ кæй фæкодта, уый иу хъуыддаг уыди, фæлæ ма дзы йæ хайуаны ном дæр ферох. Фæндагмæ рацыди хæрæджы хицау æмæ иу бæлццоны фæрсы:

– Мæ царæгудыл дæ цæст никуы æрхæцыди, мыййаг?

– Цавæр царæгуды кой кæныс? Царæгудтæй фылдæр цы ис?

– Бæллæх уый у, æмæ мæ йæ ном ферох.

– Гъемæ дын, хорз лæг, цæмæй баххуыс кæнон? Царæгудтæй дуне бæз-бæз кæны.

Бирæты фæфарста хайуаны хицау, фæлæ йын, мæгуырæг, кæй бон уыди баххуыс кæнын? Фæстагмæ лæджы сæры фегуыр æнахуыр хъуыды: скъæтмæ бацыд, йæ иу армы хосы гуцъула систа, иннæйы та – хæрæджы фаджыс. Уынгмæ рацыд æмæ иу фæндаггоны фæрсы:

– Дæ фыды хатырæй, зæгъ-ма мын, мæнæ ахæм хос цавæр царæгуд фæхæры, йæ фæстæ та мæнæ ахæм фаджыс чи ныуадзы?

– Хæрæг, мæ лымæн лæг, хæрæг, – дзуап радта фæндаггон.

– О, о, хæрæг, – цинæй амарди лæг. – Уæдæ ма мын æххæст зæгъ, ам æввахс хæрæг никуы федтай?

– Федтон. Уартæ чысыл æддæдæр хизы нæудзарыл, – дзуап радта фæндаггон æмæ хæхтырдæм ацамыдта.

Рохст лæг фæндаггонæн раарфæ кодта, стæй хæхтырдæм тагъд-тагъд фæраст æмæ йæ хæрæджы ссардта.

6. Сæр æви къæдзил

Калмæн йæ сæр æмæ йæ къæдзил иудадзыг быцæу кодтой, ахсджиагдæр сæ чи у, ууыл.

Сæр загъта:

– Мæнæн ис цæстытæ, хъустæ, дзых, цæмæй уынон, хъусон æмæ хæрон. Дæумæ та цы ис? О, хæдæгай, ноджы æз æдзухдæр разæй вæййын æмæ дæу дæр мæ фæдыл ласын.

– Ды размæ бырыс мæ руаджы. Мæн куынæ фæнда, уæд дзыхлæуд ныккæндзынæ, – загъта къæдзил æмæ бæласы зæнгыл йæхи атыхта.

Сæры амæлынмæ бирæ нал хъуыд æмæ къæдзилæн лæгъстæ кæнын байдыдта, ауадз мæ æмæ дæу ахсджиагдæрыл банымай-дзынæн, зæгъгæ. Къæдзил æй куы суагъта, уæд калм афтæ:

– Кæд ды ахсджиагдæр дæ нæ царды, уæд разæй быр.

Къæдзил размæ бырынтæ систа, стæй дын иуахæмы, йæ быны арт кæмæн сыгъд, ахæм дзыхъхъ сæ размæ куы фæуайд. Калм уым смидæг æмæ сауæвзалы баци.

7. Егар дзы рауайдзæн

Йæ чъындыйы кой дардыл кæмæн айхъуыст, иу ахæм хицау йæ кусæгæн бафæдзæхста, цуанон куыдз, дам мын æрбакæн. Дыккаг бон хицау сæ дуармæ лæууыд, афтæмæй йæм йæ кусæг кæрты даргæ къуыдыр куыдз æрбакодта. Хицау æм дзуры, æз егар куы агуырдон, уæд мæм цы ‘рбакодтай, зæгъгæ. Кусæг ын æнцад-æнцойæ афтæ: «Дыууæ-æртæ бонмæ ацы нард куыдзæй дæ хæдзары егар рауайдзæни»³.

³ Ацы æмбисонды егар у бынтон мæллæджы символ.

ДЕМОГРАФИ

По прогнозам, к 2036 году население Чечни увеличится на 26,4%, Ингушетии – на 7,7%, Дагестана – на 10,3%. В то же время в Северной Осетии ожидается сокращение населения на 7,7%. Такие данные со ссылкой на Росстат приводит **кандидат экономических наук Нодар Каберты**.

«Ожидается, что к 2035 году рождаемость в Северной Осетии снизится, а смертность вырастет. Республика вновь, как в 1996–2005 годах, приблизится к депопуляционному состоянию, – предупреждает эксперт. – Удельный вес РСО-А в общей численности населения СКФО уменьшится до 6,3%. В 2010 г. он составлял 7,6%».

Демографическая ситуация зависит от количества женщин репродуктивного возраста. В Ингушетии и Дагестане их 27%, в Чечне – 25,5%, в Кабардино-Балкарии – 24,7%, в Карачаево-Черкесии – 23,4%, в Ставропольском крае – 23,3%, а в Северной Осетии только 22,1%.

«По данным микропереписи населения в 2015 г., родить троих и более детей желают 61,8% женщин 18–44 лет в Ингушетии, 63,5% – в Чечне, 38,5% – в РСО-А и только 26,6% на Ставрополье, – говорит Каберты. – Госпрограммы поддержки семей в малодетных регионах могут изменить установки женщин и демографические прогнозы».

*АиФ – Северный Кавказ,
2017, № 41*

Редакторæй. «Чи цы кæны, уый – йæхицæн». Ацы рагон æмбисонд зæрдыл æрлаууы, абоны ир æмæ дыгуры уавæрмаæ кæсгæйæ. Цалдæр азы размæ нын ЮНЕСКО нæ хъусы бацагъта, сæфты къыхыл кæй лæууæм, уый. Фæлæ махмæ ницыуал хъары, адæмы хъæр нал æмбарæм, цыма нæ дадзинты туг нал ис, уыйау змæлынхъом нал стæм.

Ныр та «Аргументы и факты – Северный Кавказ»-ы куы бакастæн, 2036 азмæ нæ адæмы нымæц 7,7 проценты къаддæр фæуыздзæни, зæгъгæ, уæд мæ зæрдæ бындзарæй ныккæрзидта æмæ мæхинымæры ахъуыды кодтон: мах адæм нал стæм, фæлæ цыдæр æнæсæрфат, æнахъинон цæрæгудты дзыгубыр, бардз.

ЦИТАТАЕТÆ

* * *

Талынг заманты-иу адæмæн æппæтæй хуыздæр разамынд лавæрдтой дини æххуысæй, уымæн æмæ мæйдары саугуырма адæймагæй хуыздæр фæндагамонæг не ссардзынæ: уый фæндагтæ æмæ алы фæзилæнтæ цæстджынай арæхстджындæрæй фæиртасы. Фæлæ куы 'рбавон уа, уæддæр ма фæндаг амонанæн саугуырма адæймагты куы 'взарай, уæд уый æдылы ми у.

Генрих Гейне

* * *

Уырысы æхсæнадон цард арæзт у кæрæдзи цъистгæнджытæй. Уæле чи ис, уый цъист кæны дæлладжы; дæллаг фæразы, хъаст кæнын нæ уанды, фæлæ уыйхыгъд йæхæдæг æфхæры, йæ дæле чи ис, уый. Уыцы дæллагдæрæн дæр цы йæ бон у, æрмæст йæ маст исы йæхицæй дæлдæрæй. Æппæтæй стырдæр æфхæрд та хуымæтæджы адæм æййафынц. Уыдон лæууынц æхсæнадон асины тæккæ ныллæгдæр къæпханыл, æмæ бæллæхтæ иууылдæр се рагъыл æнцайынц, æфхæры сæ алчидæр, мæнæ уырыссаг æмбисонды куыд у, афтæ: «Нас только ленивый не бьет!»

Михаил Бакунин

Чиныг «Зачем мы верим в Россию», Минск, 45 ф.

* * *

Евроцæдисы иу рынчыныл цы хардзтæ кæнынц, уымæй 15 хатты къаддæр хардз чындæуы махмæ иу рынчыныл. (...) Уарæсейы иу рынчыныл хардз кæнынц æрмæст 350 евройы, Германы æмæ Францы та 5000 евройæ фылдæр.

Леонид Рошаль,
АиФ, 2017, №41

Редакцияæ. Гæдиаты Секъамæ ахæм рæнхъытæ ис:

*Лыстæг сырдатæ æхсæвæр
Бахардзысты фæстæдæр.*

Æвæццæгæн, мах дæр лыстæг сырдатæм хауæм, æмæ нæ паддзахад йæ рынчынтыл хæрдзтæ уымæн фæстауæрц кæны.

* * *

Цæмæй цыфæндыйæ дæр сæ бынæттæ бахъахъхъæной, уый сæрвæлтау политиктæй бирæтæ, сæ хъарутыл нæ ауæрдгæйæ, канд сæ тæбæгътæ не сдæрынц.

*Новый вторник,
2013, № 41*

Æппæт чиновникты дæр амбылдта

Цæгат Кавказы хъуыддæгтæ кæй бæрны сты, уыцы министр Лев Кузнецовæн (раздæр кодта бизнесы куыст) йæ мызд æмæ йе ‘фтиæгты ‘хсæн ис æппæтæй стырдæр «дæррдзæг». Цæвиттон, æппæт чиновникты дæр амбылдта. Йæ мызд у 453,9 сомы. Йæ декларацийы куыд амонь, афтæмæй йæм æфтиаг та хауы 48,5 милуан сомы, кæнæ рæстæмбис мыздæй 1320 хатты фылдæр. Хуымæтæджы кусæгæн цæмæй утæппæт æхца йæ къухы бафта, уый тыххæй йæ бафыдæбон кæнын хъæуы æппынкъаддæр 110 азы.

АиФ, 2018, № 1–2

ВАСИЛИ РОЗАНОВЫ АФОРИЗМТÆ

* * *

Дыууæ зæды бадынц мæ уæхсчытыл: худыны зæд æмæ цæссыгты зæд. Уыдоны æнусон быцæу – мæ цард.

* * *

Царды рис бирæ тыхджындæр у царды диссæгтæй. Уымаæ гæстæ дин æдзухдæр уæлахиз кæндзæни философийыл.

* * *

Хатгай адæймагмæ æвæджиауы хорз миниуджытæ ссардзынæ, æмæ – диссаг – æнхъæл кæм нæ уай, ахæм рæтты. Арæх адæймагмæ æвирхъау сахъæттæ ссардзынæ – уый дæр, æнхъæл кæм нæ уай, ахæм рæтты.

* * *

Иунаг уæвын – æппæтæй хуыздæр, уымæн æмæ иунагæй Хуыцауимæ вайын.

* * *

Мæ мæлæты тыххæй: «хъуамæ уал ацы дунейы бырон сæфт арцауа». Æмæ уыцы бырон куы нал уа, уæд амæлдзынæн.

* * *

Кад калм у. Кувын: макуы мыл андзæвæд йæ марг æвзаг.

* * *

Æз дæн, йæ мады гуыбыны цы саби ис æмæ райгуырын кæй нæ фæнды, уый æнгæс. «Мæнæн ам дæр хъарм у...»

* * *

Славянтæ фæсденджызæй «варягты куы ‘рбахуыдтой, нæ хъæздыг æнакæрон зæххытæн» уынаффæ кæнут, зæгъгæ, уæд сæхи равдыстой, цыма гуырдызæй гуылмыз рахастой, уый хуызæн. Æбуалгъ хъуыддаг. (...) Гъе афтæ цæрынц.. Нæй райдзаст, хæларзæрдæ цæстæнгас. Иууылдæр кæмæдæрты кæсынц, цæмæйдæрты сыл гуырысхо кæнынц. Иууылдæр – алкай фыдгойгæнджытæ, дам-думтæй сын бафсис нæй. «Чырыстон литературæ», зæгъæн ис, æнæхъæнæй дæр у «чырыстон дам-думты истори». Бакæсут-ма беллетристика, фенут театр. Зæгъæн ис, кæрæй-кæронмæ дзы – фыдгойтæ.

Æбуалгъ хабар у, æвæдза. Æмæ уыдæттæ уарзын – ноджы æвирхъаудæр хъуыддаг. Хъæрзын æмæ уарзын, хъæрзын æмæ уарзын. Афтæ сахуыр сты, уый традици ссис. Ехх, «мæ магуыр ныййарджытæ».

* * *

Иу адæймаг дæр æппæлыны аккаг нæу. Алы адæймаг дæр у æрмæст тæригъæддаг.

* * *

Фыссæджы сусæгдзинад: æнæбары йæ уды рæбынты зилдух кæны музыка. Уый куы нæ уа, уæд адæймаг лæгдыхæй «йæхицæй саразы фыссæг». Фæлæ уый фыссæг нæу... (...)

Йæ уды къуымты суадонау цыдæр змæлы. Иудадзыг. Æнусты дæргъы. Цы у? Цæмæн? Чи йын цы зоны? Æппæтæй къаддæр та йæ автор йæхæдæг зоны.

* * *

Алы бон дæр афтæ цæр, цыма дæ цард æнæхъанæй дæр уыцы иунæг бонæн нывгонд уыди.

* * *

Кæрдæджы хал «ныййарын» зындæр у дурæй амад хæдзар фехальнæй.

* * *

Цард-цæрæнбонты бæллы æмæ йæ сæры иудадзыг ис иунæг хъуыды: **куыстæй** мæхи куыд фæтылиф кæнон?

* * *

Æз нæ хъæуын: иунæг хъуыддаг дæр мæ афтæ фидарæй нæ уырны, **кæй нæ хъæуын**, уый мæ куыд тынг уырны.

* * *

Куы амæлон æмæ исчи мæ инганы уæлхъус æппæлæн ныхæстæ куы кæна, уæд æз чырынæй сыстдзынæн æмæ йын йæ уадул ныдздзæхст ласдзынæн.

АНЕКДОТТÆ

* * *

– Дохтыр, Хуыцауæй курагау дæ курын, баххуыс нын кæн. Мæ мой фынайæ иудадзыг дзургæ фæкæны...

– Уымæн ис иунæг хос: боныгон-иу æй дзурын уадз.

* * *

– Мæ хæлæрттæ, иу диссаг уын радзурон? – Фыццагæм январь

ры ма  нд р планет йы  дрджыт  адавтой! Хъуыды ма к нын мын г рухс,  в р др к нопк т , ст й, у л м  куйд атах-тыст м, уый.

–  , м гуыр д  бон, г е. Сау расыг уыдт ,  м  д  мах д  х дзарм  лифты ластам, уый дын  нд р планет й гт !

* * *

Ахуырг ндт  байгом кодтой, коррупци к й аххос й ф зыны, уыцы ген. Куйд раб р г, афт м й уый у ген. прокурор.

* * *

Уырыссаг л г н й  цард дыуу  хъуыддаг й ар зт у: к уырис р й майр мбонм  бакус, ст й та ног к уырис рм  с р гас й баззай.

* * *

Н  цард театр у  м  дзы цирк ма аразут, хорз ад м.

* * *

Экзамен.

– З гъ-ма,  в р билет зоныс?

– У р сейы Паддзахадон банчы билет.

– Итт г хорз. Радтай й . Сагл г д , у лл й.

* * *

Т рхоны л г ф рсы аххосджыны:

– Д  м йы мызд у 40 мин сомы. Д  х дзары аргъ та – 10 милуан долл ры. К ц й д м  рбахауд ут пп т  хц ?

– Ахъуыды к ныны бар мын ис?

– Авд азы дын фаг уыдз ни хъуыды к нын н?

УÆЛÆМХÆСÆН

*1960 азы Налцыччы джиппы рауагътой чиныг «О происхождении балкарцев и карачаевцев». Ба-
кæсæн дзы ис, наукон сессийы ахуыргæндтæ цы док-
ладтæ скодтой, уыдон. Нæ журналы ацы номыры
уадзæм Абайты Вассойы доклад, систем æй уæлдæр
амынд чыныгæй. Æрмæг нæ разагъды лæгæн йæ
томтæй иумæ дæр нæ бахауди.*

*Махмæ гæсгæ, журналкæсæгмæ цымыдисаг фæ-
кæсдзæни, цы таблицæ мыхуыр кæнæм, уый дæр.*

В. И. АБАЕВ,

*профессор, доктор филологических наук
(Институт языкознания Академии наук СССР)*

ОБ АЛАНСКОМ СУБСТРАТЕ В БАЛКАРО-КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ

Я хотел бы, во-первых, поблагодарить гостеприимных хозяев, руководство Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института, за честь, которую оказали мне, пригласив на эту, без всякого преувеличения могу сказать, выдающуюся научную сессию.

Институт языкознания Академии наук отнесся с большим вниманием и интересом к данной сессии – послал сюда двух своих сотрудников, Н. А. Баскакова и меня, поручив нам приветствовать вашу сессию и пожелать вам полного успеха в работе.

Я не тюрколог и к основной теме сессии имею косвенное отношение. Вероятно, приглашая меня, руководство Кабардино-Балкарского научно-исследовательского института имело в виду, во-первых, мое участие в 1929–1931 гг. в Балкаро-Карачаевской лингвистической экспедиции Академии наук СССР, во-вторых, то, что в течение ряда лет я занимаюсь проблемой субстрата. Действительно, в этой области у меня имеются кое-какие наблюдения. И если я смогу внести хотя бы

небольшую лепту в наше общее дело, ради которого мы собрались, я буду очень рад. Я говорю «наше общее дело» не для красного словца. Давно прошло то время, когда каждый народ Кавказа жил замкнутой, изолированной жизнью, не интересуясь тем, что делается у его соседей.

Теперь все народы Советского Союза живут одной культурной жизнью, и вопросами происхождения каждого народа интересуются все остальные народы. В частности, когда речь идет о балкарцах и карачаевцах, то надо учитывать, что по языку они относятся к обширной группе тюркских языков.

Носители тюркской речи по количеству говорящих языков занимают в Советском Союзе второе место после славянских народов – от Якутии до гагаузов в Молдавии расселено множество тюркоязычных народов. С другой стороны, карачаевцы и балкарцы географически и как этнографические типы являются кавказскими народами. Поэтому судьба, история, происхождение их интересуют каждого кавказоведа.

Можно сказать поэтому, что проблема, которая стоит перед нами, имеет общесоюзный интерес.

Преыдущие докладчики уже осветили разные стороны этногенеза карачаевцев и балкарцев. На мою долю выпала одна сторона, одна часть этой проблемы, именно вопрос об аланском субстрате балкаро-карачаевского языка. Я должен сказать, что не являюсь пионером в области разработки этого вопроса. Известно, что заслуга установления культурных и языковых связей между балкарцами и карачаевцами, с одной стороны, осетинами – с другой, принадлежит целиком академику Всеволоду Миллеру. Всеволод Миллер в 1883 г. совершил вместе с социологом М. Ковалевским путешествие в ущелья Балкарии. Они посетили все балкарские ущелья, собрали значительный материал этнографического, лингвистического и археологического характера.

Результаты этого путешествия были опубликованы в разной форме. Первый раз – в статье В. Миллера «О поездке в горские общества Кабарды летом 1883 года». Второй раз к этой же теме В. Миллер вернулся в статье, написанной вместе с М. Ковалевским в журнале «Вестник Европы» в 1884 г. И наконец сводку материала В. Миллер дал в третьей части «Осетинских этюдов», где, изложив часть своего материала, делает соответ-

ствующие заключения, выводы. Выводы эти сводятся к следующему.

В топонимике Балкарии и Карачая есть отчетливый аланский слой в названиях рек, умелий, селений, местностей, отчетливо выступают аланские термины.

Так, осетинское **дон** (река), которое в староосетинском должно звучать **дан**, встречается в названиях Балкарии и Карачая, например: Шаудан и т. д.

Осетинское **ком**, староосетинское **кам** (ущелье) встречается в словах Шаукам, Уллукам и др.

Осетинское **æфцæг** (перевал) в форме **ыпчык**, **ыфчык** встречается в названиях перевалов, например: Стул фчык и др.

Осетинское **дор** (камень) встречается в целом ряде названий, например: Гетандор, Утдор и др.

Далее Миллер установил, что в названиях балкарских и карачаевских праздников и названиях месяцев есть христианские элементы, причем в таких формах, которые встречаются и в осетинском языке (**Тотур**, **Башил**, **Никкола** и целый ряд других).

К сожалению, меньше материала собрал Вс. Миллер по лексике. Он приводил только небольшое количество слов, именно: балкарское **кыржин** (хлеб) – осетинское **кæрдзын**, особый вид арбы – **дорласын** (на низких колесах, буквально: «на чем возят камни»), **кырдык** (трава), **уанык** (бычок).

Таких лексических параллелей он приводит сравнительно немного – 10. На самом деле их гораздо больше. Балкарско-Карачаевская лингвистическая экспедиция 1929–1931 гг. собрала не десять, а до двухсот общих элементов – осетинских и карачаево-балкарских.

Вопроса лексических связей осетинского и карачаевского языков коснулся финский ученый Густав Шмидт. Он не был никогда в Балкарии и Карачае, но располагал к этому времени материалом по карачаевскому языку, опубликованным венгерским ученым Прёле в 10 и 15 томах журнала «Келети Семле». Прёле сам ездил по Карачаю и Балкарии, собрал там материал как по лексике, так и по грамматике. Опираясь на материалы, собранные Прёле, Г. Шмидт установил 58 лексических сходжений между карачаевским и осетинским языками.

58 слов – это больше, чем материал, который дает Миллер, но все-таки этот материал недостаточен для того, чтобы

говорить, что балкаро-карачаевский язык формировался на аланском субстрате. После этого вопрос о культурных и языковых связях между балкарцами и карачевцами, с одной стороны, и осетинами – с другой, был поставлен лингвистической экспедицией Академии наук СССР, снаряженной покойным академиком Марром.

Эта экспедиция работала три года – 1929–1931 гг. В ее работе участвовали следующие лица: тюрколог А. К. Боровков, не присутствующий, к сожалению, сегодня на сессии, он мог быть полезен нашей сессии; кавказоведы К. Д. Дондуа и Р. М. Шаумян и я.

В течение трех лет работали мы в Карачае и Балкарии. А. К. Боровков собрал много материала по лексике и грамматике балкарского и карачевского языков, который, к сожалению, не опубликован. Что касается Р. М. Шаумяна и К. Д. Дондуа, их интересовали связи балкарского и карачевского народов с кавказскими языками.

На меня была возложена строго ограниченная часть этой общей работы: выяснение языковых связей осетинского с балкаро-карачевским. Я работал в следующих пунктах: в сел. Уч-Кулан – в Карачае, затем в сел. Тегенекли, в Баксанском ущелье, месяц работал в Балкарском ущелье, в селениях Верхний Хулам, Безенги, Ишканти. Я не посетил только Чегемского ущелья, но наш коллега, покойный Шаумян, который был в Чегемском ущелье, собрал материал и предоставил его в мое распоряжение, и я располагал также чегемским материалом. Конечно, этот материал нельзя считать исчерпывающим, – чтобы собрать достаточно большой материал по лексике, нужно жить годами среди данного народа.

Поэтому я не претендую, что установленные около 200 лексических осетино-балкаро-карачевских сходжений в какой-то мере исчерпывают материал.

Я прежде всего проверял материал, который в свое время был собран В. Миллером. Я убедился, что этот материал точный и настолько неопровержимый, что нельзя оспаривать ни факты, ни выводы, которые он сделал. А выводы его сводились к тому, что до прихода тюркоязычных племен на территории Балкарии и Карачая жили аланы. Затем произошло смешение двух племен. В результате тюркский язык победил. Но кое-какие следы старого населения в языке остались в топонимике и лексике.

Особый интерес представляет христианская терминология у балкарцев и карачаевцев. В связи с балкаро-карачаевским христианством хочу сделать маленький экскурс. Арабский географ XIV в. Абульфедда говорит, что на восток от абхазов живут аланы и асы, которые являются турками и исповедуют христианскую религию. Проф. Ванеев, приводя это свидетельство, высказывает сомнение в его ценности. Он считает, что Абульфедда напутал. В самом деле, если аланы и асы были христианами, значит, не могли быть турками; если же они были турками, то не могли называться аланами и асами и исповедовать христианство. Я думаю, что свидетельство Абульфедды представляет результат точной осведомленности и имеет определенную ценность. Он знал карачаевцев и балкарцев под названием алан и асов и правильно называет их турками.

До наших дней за территорией Карачая закреплено название Аланы (в устах мегрелов), а за Балкарией – название Асы.

Что удивительного, если в XIV в. Абульфедда называет их теми названиями, под которыми их знали соседи. Называя их христианами, он тоже прав, так как карачаевцы и балкарцы усвоили к этому времени аланское христианство.

Я считаю, что свидетельство Абульфедды не только заслуживает внимания, но является одним из первых достоверных исторических свидетельств о пребывании карачаевцев и балкарцев на нынешней территории.

Свидетельство это говорит о том, что не позднее XIV в. тюркоязычные предки балкарцев и карачаевцев уже вошли в ущелье, которые они сейчас занимают.

С другой стороны, у меня есть некоторые соображения, что приход тюркоязычных племен совершился не ранее X в., соображения, основанные на анализе балкаро-карачаевского христианства.

Дело в том, что аланы стали христианами только в X веке. Это установлено благодаря письму патриарха константинопольского Николая Мистика абхазскому князю Георгию.

Балкаро-карачаевская христианская терминология ничем не отличается от аланской и несомненно воспринята от алан. А это могло случиться не раньше X в.

Эти соображения позволяют уточнить появление тюркоязычных предков балкарцев и карачаевцев на нынешней территории: не раньше X в. и не позднее XIV в. н. э.

Я хотел остановиться на одном важном вопросе. Прежние исследователи говорили не об аланском субстрате, а об осетинских заимствованиях в балкарском и карачаевском языке. Объясняется это тем, что теория субстрата разработана как следует только в последние десятилетия. До этого четкого разграничения между заимствованием и субстратом не проводилось. Между тем, от этого разграничения зависит наше представление об историческом процессе взаимодействия двух этнических массивов.

При заимствовании это взаимодействие носит внешний характер, при субстрате – более интимный и глубокий. При заимствовании сфера языкового взаимодействия ограничена. Она бывает заметна, когда есть большая разница в культуре. Если же происходит соприкосновение двух народов, одинаковых в хозяйственном, в культурном отношениях, большого обмена не происходит, каждый довольствуется своей лексикой.

Иначе говоря, заимствование – это пополнение лексики, а субстрат – это замена элементов одного языка элементами другого. Происходит такая замена потому, что при субстрате бывает период двуязычия, при котором различие «своего» и «чужого» ослабляется.

Если мы взглянем на наш лексический материал, то убедимся, что в данном случае имели место взаимопроникновения элементов, характерные для субстрата.

Другой момент, который нужно учесть, чтобы отличить заимствование от субстрата, – это распределение элементов по всей территории.

Я процитирую свою старую работу:

«Осетинские элементы в балкарском и карачаевском языке не могут быть объяснены распространением из нынешней Осетии.

В этом случае количество этих элементов резко убывало бы с Востока на запад и в далеком Баксане или Карачае не могло быть значительным. Между тем, на Баксане и Карачае аланизмов не меньше, причем некоторые из них не встречаются в Верхней Балкарии».

Вывод ясен. Осетинские элементы в балкарском и карачаевском языках не результат заимствования от современных осетин, а наследие старого алано-тюркского смешения, происходившего во всех ущельях от Череча по В. Кубани до Теберды.

В некоторых случаях в балкарском и карачаевском языках отложились более старые аланские формы, чем в современном

осетинском: осетинское – *Амистол* (название летнего месяца), балкарское *Абустол* (от слова «апостол»), осетинское *зæкъæн*, балкарское *сыгын*, древнеиранское *сакан* (кизык), осетинское *Урузмаг*, балкарское *Урузман*, армянское *Варазмян* и др.

Еще один момент. Целый ряд слов, которые распознаются как аланские, в осетинском исчез, в балкарском сохраняется: *дорбун* (пещера), *лухдун* (дубина) и др.

Наконец, еще один существенный факт: в Балкарии сохранился древнеиранский десятичный счет, который в осетинском исчез; его удалось зафиксировать только в некоторых дигорских районах у пастухов, которые сами называют его «балкарским» счетом.

В 1955 г. в Ленинграде проходила сессия Института языкознания о субстрате, материал этой сессии вошел в одиннадцатый выпуск «Докладов и сообщений Института языкознания Академии наук». Все, кто интересуется проблемами субстрата, найдут там много интересного. Основной тезис, который там отстаивался: субстрат не есть лингвистическое явление. Субстрат накладывает отпечаток на все стороны этнической культуры, решительно на все, начиная от формы черепа и кончая способом погребения. И мы как раз видим, что схождения балкаро-карачаевского с осетинским выступают не только в языке, но охватывают все стороны жизни.

В заключение могу сказать, что все материалы, которыми мы располагаем, доказывают неоспоримо, что балкарцы, карачаевцы – кавказские народы, они оформились на аланском субстрате, аланский субстрат – это не догадка, не предположение, это не гипотеза, это прочно установленный научный факт, на который может смело опираться каждый, кто занимается историей и культурой карачаевского и балкарского народов.

С другой стороны, ясно, что аланский субстрат не решает проблему этногенеза балкарцев и карачаевцев в целом.

Аланский субстрат вступил в действие где-то между X и XIV вв., когда произошло заселение горных ущелий тюркоязычными племенами.

Что было до этого, кто был носителем этой тюркской речи, какая была их культура до того, как они попали в ущелье, какое место занимает их язык в исторической диалектологии тюркских языков, – по этим вопросам должны высказать свое веское слово наши историки и тюркологи.

По длине тела адыгейские народности, несмотря на наличие отдельных сравнительно высокорослых групп, характеризуются средними величинами. Карачаевцы и балкарцы сближаются по этому признаку с представителями «кавказионского» варианта.

Шапсуги черноморские	168,8	(80)
Шапсуги кубанские	166,7	(80)
Бжедухи	165,9	(99)
Чемгуи	168,2	(76)
Абадзехи	165,5	(101)
Бесленеевцы армавирские	168,6	(38)
Бесленеевцы зеленчукские	166,0	(65)
Кабардинцы	166,8	(81)
Абазины	166,6	(92)
Ногайцы	164,5	(109)
Карачаевцы	167,9	(211)
Балкарцы	166,9	(314)
Сваны	167,4	(101)
Пшавы	168,7	(105)
Хевсуры	168,3	(97)
Тушины	168,8	(84)
Рачинцы	169,3	(103)
Осетины ирафские	170,0	(102)
Осетины джавские	171,4	(100)

Цъары фæрстыл:

1. Алайнаг хæстон.

4. Сагъæс.

* * *

Гл. редактор

Зам. гл. редактора, проза

Ред. отдела поэзии и драматургии

Шеф-редактор

Корректор

Технический редактор

Дизайн

Компьютерный набор

А. М. КОДЗАТИ

Б. М. ГУСАЛОВ

К. Г. МАМУКАЕВ

И. А. КОДЗАТИ

З. З. КАРАЦЕВА

Н. М. ПРОВОТОРОВА

З. Р. ГУРИЕВА

М. К. КИРГУЕВА

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.
Журналы цы армæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель:
Комитет по делам печати
и средств массовых коммуникаций РСО-Алания
362003. г. Владикавказ, ул. Гагарина, 30.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http:// www.mahdug.ru.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
шеф-редактор, отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

Подписано к печати 15.04.18. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Музл. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 8,53.
Тираж 1000 экз. Заказ № 269. Цена свободная.
Выход из печати 28 апреля 2018 г.

Отпечатано в АО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

“

Раст тæрхоны фарсхæцæг цы
паддзах нæ уа, уый йæ бæстæ
бабын кæндзæни.

Руми

”

Индекс 73247

+12